

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju

Merima Hajdarbegović

Gotički spomenici na tlu današnje BiH – arheološki osvrt

(završni diplomski rad)

Mentor: prof. dr. Adnan Busuladžić

Sarajevo, 2020. godine

SADRŽAJ:

1. Uvod	1
2. Gotička arhitektura – opšte odlike	4
3. Pojava gotičkih uticaja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine	10
4. Gotička profana arhitektura u Bosni i Hercegovini	14
4.1 <i>Analiza gotičkih elemenata na pojedinim srednjovjekovnim utverdama</i>	16
5. Gotička sakralna arhitektura u Bosni i Hercegovini	22
5.1 <i>Analiza gotičkih elemenata na pojedinim srednjovjekovnim bosanskim crkvama</i>	26
6. Visoko.....	37
6.1 <i>Historijat istraživanja</i>	37
6.2 <i>Opis grada i analiza profane arhitekture</i>	38
6.3 <i>Sakralna arhitektura</i>	41
7. Bobovac.....	45
7.1 <i>Historijat istraživanja</i>	45
7.2 <i>Opis grada i analiza profane arhitekture</i>	46
7.3 <i>Sakralna arhitektura</i>	53
8. Kraljeva Sutjeska.....	65
8.1 <i>Opis dvora i analiza profane arhitekture</i>	65
8.2 <i>Sakralna arhitektura</i>	67
9. Jajce	69
9.1 <i>Historijat istraživanja</i>	69
9.2 <i>Opis grada i analiza profane arhitekture</i>	70
9.3 <i>Sakralna arhitektura</i>	77
10. Gotička umjetnost na stećcima.....	86
10.1 <i>Opšte odlike stećaka</i>	86
10.2 <i>Prepoznavanje gotičkih elemenata na reljefnim kompozicijama</i>	89
10.3 <i>Gotički motivi na stećcima</i>	92

<i>10.3.1 Arhitektonski motivi</i>	92
<i>10.3.2 Figuralne predstave</i>	99
<i>10.3.3 Heraldčki motivi</i>	102
<i>10.3.4 Floralni motivi</i>	103
11. Zaključak	106
12. Literatura	109
12.1 Elektronski izvori	112
12.2 Izvori fotografija.....	113
13. Sažetak.....	116
14. Summary	118
15. Biografija.....	120

1. UVOD

Kultura i umjetnost razvijenog i kasnog srednjeg vijeka Zapadne Evrope bili su obilježeni bogatom djelatnošću i značajnim podvizima u svim njenim aspektima. U periodu XIII, XIV i XV vijeka, gradi se i stvara u duhu novog umjetničkog pravca koji će kasnije biti okarakterisan nazivom gotika. Gotička umjetnost kulturološki je obilježila srednji vijek zapadnoevropskih zemalja, a nastala je u eri značajnih političkih promjena, urbanizacije, jačanja gradova i izrazito jakih crkvenih uticaja koji su je na području Francuske iznjedrili. Ova umjetnost bazira se na oblicima prethodnog, romaničkog pravca, ali za razliku od njega bježi od jednostavnosti i statike u kićenost i visine. Svoje težnje ostvaruje u svim likovnim umjetnostima: slikarstvu, kiparstvu, minijaturi, primjenjenim umjetnostima, ali se u najvećoj mjeri ispoljava u arhitekturi. Uz još uvijek dosta jak osjećaj duhovnosti, gotika je iznjedrila najpoznatije, pa može se reći i već klasične oblike crkvenog graditeljstva. Ovi objekti i danas važe za spomenike od izuzetne vrijednosti pojedinim zapadnoevropskim nacijama. Uz podršku moćnih vladara, feudalaca i crkvenih figura, gotički stil se širi i reflektuje na mnogim područjima.

Pitanje koje se postavlja jeste u kojoj mjeri su se gotički uticaji osjetili na području srednjovjekovne Bosne. Obzirom na specifičnu društveno – političku situaciju tokom ovog perioda, očekivano je da ovi uticaji nisu imali velikog odjeka u oblikovanju njene materijalne kulture, barem ne u onolikoj mjeri koliko je to slučaj sa ostatkom zapadne Evrope. Međutim, obimnija istraživanja značajnijih srednjovjekovnih centara Bosne, obavljena tokom XX vijeka, pokazala su brojnost gotičkih elemenata u materijalu. Također, dovela su do mnogih saznanja po pitanju srednjovjekovne bosanske kulture općenito. U gotičkom maniru rađeni su neki od najvažnijih objekata i umjetnina koji se vezuju za period bosanske samostalnosti, te njenog kulturnog uspona. Primjetno je da se gotika u Bosni osjeća dosta kasnije nego u ostatku Evrope i vezuje se za drugu polovinu XIV i XV vijeka. Ona ujedno predstavlja i posljednju etapu u u bosanskoj srednjovjekovnoj umjetnosti.

Ovaj rad ima za cilj odgovoriti na pitanja koja se tiču reflektovanja gotičkih uticaja na materijalnu kulturu srednjovjekovne Bosne. U tom kontekstu biće analizirani neki od najznačajnijih srednjovjekovnih spomenika uz arheološki osvrt na njihovo stanje. Riječ je prvenstveno o arhitektonskim zdanjima u koje se ubrajaju mnoge građevine profanog i sakralnog karaktera. Budući da su se elementi gotičkog stila najbolje odrazili na arhitekturu,

oni su svoj trag ostavili i na bosanska srednjovjekovna zdanja, u prvom redu na brojne utvrde, te značajne crkve koje predstavljaju analizu ovog rada. Pri detektovanju stila građevina koje se spominju unutar rada, pristupilo se iz dva ugla. Prvi je analiziranje same forme i oblika određenog zdanja koji može nositi odrednice gotike, a drugi je analiza pojedinih elemenata i skulpturalne dekoracije. Ovaj drugi pristup je znatno uvjerljiviji kada je riječ o prepoznavanju stila. Upravo je nedostatak kamene plastike kod pojedinih građevina uslovio primjenu samo prvog pristupa, dok kod drugih to nije bio slučaj. Poznavanje materijala u vidu kamene dekoracije uglavnom predstavlja rezultat arheoloških istraživanja koja su vršena na pojedinim lokalitetima. Stilska analiza otkrivenog materijala, uz poneki pisani izvor, otkriva i porijeklo uticaja koji su stizali u ove krajeve. U okviru rada izvršiće se osvrt i na najbrojnije srednjovjekovne spomenike – stećke, te analizirati na koji način su gotički uticaji ostavili svog traga na njihovu bogatu ornamentiku. Kada je riječ o stilskim motivima, moguće je pronaći i izvjesne analogije među stećcima i arhitektonskim zdanjima koje će biti analizirane. Pojedine motive moguće je prepoznati i u drugim vidovima umjetnosti poput slikarstva, minijature, drvorezbarstva, te rada u metalu. Najveće probleme pri proučavanju građe predstavlja ruševno stanje većine objekata, te nepostojanje značajnijeg broja pisanih izvora koji bi nam dali pouzdaniju sliku o njihovom nekadašnjem izgledu. Često preuređivanje i dogradnja objekata u kasnijim periodima su slučajevi o kojima se prilikom analize treba voditi računa, te je neophodno tačno utvrditi elemente koji pripadaju srednjovjekovnom periodu. Step en istraženosti materijala nije jednak na svim lokalitetima, te je ključan u razumijevanju određenog spomenika u cjelini. Fragmentiranost nalaza ne omogućava uvid u pitanje gotike u Bosni u cjelini, ali omogućava kreiranje opšte slike stanja.

Rad je podjeljen na nekoliko tematskih cjelina unutar kojih se nalaze odgovarajuća poglavlja. Prve dvije cjeline predstavljaju uvod u tematiku, prezentirajući osnovne odlike gotičke umjetnosti u zapadnoj Evropi kao i njene pojave na bosanskohercegovačkom području. Potom su u posebnim cjelinama analizirane profana i sakralna arhitektura ovog prostora, te navedene njihove opšte odlike. Budući da pojedini srednjovjekovni lokaliteti, usljed različitih faktora, posjeduju više gotičkog materijala za obradu, isti su prezentirani u posebnim cjelinama. Riječ je o značajnim srednjovjekovnim gradovima: Visoko, Bobovac, Kraljeva Sutjeska i Jajce koji su važili za sjedišta bosanskih vladara, te su se odlikovali bogatom kulturom i umjetničkom djelatnošću. Isti su ujedno i najbolje istraženi, te im se u literaturi posvećuje naročita pažnja. Unutar cjelina koja govore o gradovima, u poglavljima je obrađena profana i sakralna arhitektura njihovih područja uz kraći prikaz historijata istraživanja. Kod pojedinih arhitektonskih zdanja gotika je vidljiva u segmentima, te su ista

obrađena u adekvatnim cjelinama o profanoj i sakralnoj arhitekturi. Posljednja cjelina posvećena je analizi gotičkih elemenata stećaka koji su razvrstani po poglavljima.

Tokom pisanja rada, obrađena je literatura koja se tiče istraživanja srednjovjekovne bosanske kulture i graditeljstva. Na domaćem prostoru oskudijevaju studije koje isključivo tretiraju spomeničku građu gotičkog karaktera na bosanskohercegovačkom području. U ovom kontekstu trebalo bi izdvojiti jedino rad akademika Igora Fiskovića pod nazivom: *Umjetnost gotičkog doba na tlu Bosne i Hercegovine*. Pisana djela koja su znatno doprinijela stvaranju ovog rada jesu brojna djela naučnika Pavla Anđelića, koji je svojom istraživačkom djelatnošću vjerovatno u najvećoj mjeri doprinio rasvjetljavanju srednjovjekovne bosanske prošlosti. Njegovo kapitalno djelo: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, te rad: *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, predstavljaju osnovu za istraživanje ovih lokaliteta i njihovog materijala. Pri proučavanju srednjovjekovnih gradova i njihove arhitekture treba istaći i radove Hamdije Kreševljakovića, Đoke Mazalića, te Husrefa Redžića koji je autor djela: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Kada je riječ o sakralnim objektima, njihovom stilskom analizom bavila se Planinka Mikulić. Pri analiziranju stećaka, u prvom redu treba izdvojiti korištenje djela Šefika Bešliagića koji je značajan period svog naučnog djelovanja posvetio izučavanju stećaka. U ovom kontekstu treba spomenuti i veliki doprinos britanske naučnice Marian Wenzel, te njeno djelo: *Ukrasni motivi na stećcima* koje je znatno pomoglo interpretaciji dekoracije na ovim spomenicima.

2. GOTIČKA ARHITEKTURA – OPŠTE ODLIKE

Gotičkom arhitekturom nazivamo graditeljstvo Zapadne Evrope koje nastaje u periodu kasnog srednjeg vijeka. Tačnije, ovaj umjetnički stil javlja se polovinom XII, a traje sve do XV vijeka. Naziv gotička umjetnost dobija za vrijeme XVI vijeka, u doba renesanse, kada se nazivalo barbarskim sve ono što nije vezano za antičko porijeklo.¹ Međutim, pored naziva koji nosi, ova arhitektura nema nikakve veze sa narodom Gota. U osnovi, izraz "gotički" označavao je sjevernjački svijet u suprotnosti sa latinskim i mediteranskim svijetom čiji se stilovi razlikuju. Upravo se sjever Evrope, tačnije Francuska, smatra kolijevkom novog stila, za razliku od prethodnog stila, romanike, koja je nastajala na različitim mjestima širom Evrope.² Iako u osnovi stil koji se vezuje za kontinentalna područja, on se jednako odražava i na Mediteranu i Jadranu gdje se javlja u posebnim oblicima. Predstavlja jednu od prvih asocijacija na srednjovjekovnu kulturu, kao i posljednju etapu u njenoj umjetnosti.

Gotika se kao umjetnički pravac ne ispoljava u jednakom intenzitetu u svim umjetničkim djelatnostima. Njene karakteristike najbolje se raspoznaju u arhitekturi. Gotička arhitektura javlja se pod izmjenjenim društvenim uslovima u okviru feudalnog sistema, kada dolazi do sve većeg oslobađanja i jačanja gradova, te intenziviranja zanatske proizvodnje i trgovine. Ovako ojačani gradovi u mnogo čemu konkurišu jedni drugima, pa tako i u graditeljskoj djelatnosti, naročito onoj sakralnog karaktera. Iako ovaj stil ne podrazumijeva samo izgradnju građevina crkvenog tipa, već i profanog, on se najbolje reflektovao upravo u sakralnoj arhitekturi u kojoj se prvi put i javlja. Naime, gotika je jedan od rijetkih umjetničkih stilova za koji se može odrediti skoro tačna godina nastanka. U XIX vijeku ustanovljeno je da je prva gotička građevina bila opatijska crkva Saint - Denis u blizini Pariza, koju je 1140. godine podigao opat Suger.³ Jačanjem kraljevske vlasti u francuskim kraljevskim pokrajinama započinje i opsežna graditeljska djelatnost potaknuta ulaganjima bogatih ktitora. Tom prilikom podižu se mnoge opatijske crkve i katedrale, a neke se proširuju i preuređuju.⁴ Potaknut namjerom da opatija St. Denis postane duhovno središte Francuske, opat Suger, glavni savjetnik Luja VI, odlučio se na komplikovan poduhvat da preuredi i proširi ovu građevinu. Ovaj sakralni objekat bio je od izuzetne važnosti budući da su u njemu ukopavani

¹ Bošković, 1962, 229.

² Bussagli, 2006, 131.

³ Isto, 131.

⁴ Muller i Vogel, 1997, 397.

karoliški kraljevi, među kojima Pipin i Karlo Ćelavi. Opatiji St. Denis dodat je novi kor i nekoliko novih arhitektonskih elemenata što ju je učinilo prvom gotičkom građevinom. Suger je ovim poduhvatom učinio da se tek začeti gotički stil pretvori u zaštitni znak francuskog kraljevstva u usponu. Pregradnja St. Denis - a je na izvjestan način bila arhitektonski izraz kraljevih političkih aktivnosti.⁵ Ono po čemu se novi enterijer razlikovao od prethodnog jeste njegova lakoća i težnja ka vertikali, za razliku od masivne romaničke arhitekture koja odiše čvrstinom. To prividno lebdenje postiže se ravnotežom elemenata koji teže prema gore i onih koji se njima odozgo suprotstavljaju.⁶ Ovo se odnosi na visoke i vitke stubove, krstaste svodove kojeg pridržavaju čvrsta rebra, šiljate prozore i prelomljene lukove koji su dominirali prostorom.⁷ Po uzoru na ovo zdanje nastala su mnoga druga u takozvanom Ile – de – France - u, odakle će se širiti na ostala područja.

Slika 1. Unutrašnjost kora opatije St. Denis u Parizu. Moguće je vidjeti upotrebu šiljatih lukova, rebara koja podupiru svodove, vitkih stubova i vitraža ,
(preuzeto sa https://hr.wikipedia.org/wiki/Bazilika_Saint-Denis)

⁵ Mikulić, 1998, 150.

⁶ Janson, 1982, 230.

⁷ Muller i Vogel, 1997, 397.

Gotički stil je od starta bio primjenjivan na monumentalnim zdanjima, naročito srednjovjekovnim katedralama. Svaki od većih gradova kasnog srednjeg vijeka trudio se da ima što impozantniju i ljepšu katedralu koja bi predstavljala simbol njegove moći. Kako navodi Đurđe Bošković, katedrale u srednjem vijeku nastaju kao poduhvati cijele zajednice, te postaju simbol mjesnog identiteta, a ne samo crkvene građevine.⁸ Stilski gledano, gotička arhitektura nastaje dodavanjem i izmjenom izvjesnih elemenata koji su već bili poznati romaničkoj arhitekturi. Glavni tip crkve u romaničko doba bila je bazilika, uglavnom trobrodna, a rijede peterobrodna. Uz dodavanje poprečnog broda, takozvanog transepta, formira se osnova latinskog križa koja je karakteristična za arhitekturu na zapadu.⁹ Ovakva

Slika 2. Katedrala Notre – Dame u Parizu (preuzeto sa: <https://www.britannica.com/topic/Notre-Dame-de-Paris>)

Šiljasti ili prelomljeni luk smatra se jednim od osnovnih odlika gotičkog stila. On omogućava nošenje većih tereta u odnosu na polukružni luk, te primjenu širih i većih prozora i vitkijih stubova. Posjeduje i svoju simboliku, te religijsko značenje u smislu da aludira na težnje ka Bogu i uzvišenosti. Na gotičkoj građevini se upotrebljavaju i potporni lukovi koji su smješteni iznad bočnih brodova, te prenose potiske na kontrafore izrađene na spoljnim

⁸ Bošković, 1962, 229-230.

⁹ Isto, 192.

osnova će se zadržati i u gotičkoj arhitekturi uz određene izmjene. Nova tehnika gradnje sastojala se u velikoj mjeri u upotrebi tri značajna konstruktivna elementa, a to su: rebrasti svod, prelomljeni luk i potporni luk. Rebrasti svodovi upotrebljavani su i ranije u arhitekturi, ali u gotici dobijaju nove oblike. Rebra koja se dodaju na već poznati krstasti svod, dodatno ga učvršćuju, te omogućavaju stremljenje u visinu. Također, rebrima i prihvatnim lukovima se svi kosi potisci svode i koncentrišu u unaprijed određene tačke, te je izbjegnuta potreba za masivnim, teškim zidovima. Vrlo brzo i sama rebra dobijaju prelomljeni oblik umjesto polukružnog kojeg su dotad imala.

zidovima.¹⁰ Kombinacijom ovih elemenata, razbija se sklop dotadašnje teške romaničke arhitekture koja se odlikovala statikom, masivnošću i naglaskom na horizontali. Gotika kao njena suprotnost, teži vertikalni i dobija novu, lakšu koncepciju. Opće nastojanje prema visini omogućilo je stvaranje šiljatih pokrova na najvišim dijelovima tornjeva na pročelju ili na križištu transepta. Nad križištem transepta i glavnog broda uglavnom se izdiže kvadratna kula ili kupola.¹¹ Svoj vrhunac gotički stil doživljava u gradnji katedrala: Notre Dame de Paris, Chartres, Amiens, Reims, Lincoln i druge¹² koje predstavljaju neke od najljepših primjera srednjovjekovnog graditeljstva.

Gotička arhitektura se izdvajala od romaničke i po specifičnoj ornamentici. Ovo se prvenstveno odnosi na skulpturalnu dekoraciju na fasadama koja sve više dobija na volumenu i poštuje načelo *horror vacui*.¹³ Skulptura ostaje još uvijek vezana za arhitektonsku podlogu, ali se polako počinje oslobađati i izlaziti iz svojih okvira. Likovima se osim duhovne snage, daje i ona tjelesna, te se ističu njihove individualne karakteristike. Figure više ne stoje samo frontalno, već zauzimaju različite stavove. Uloga i smisao srednjovjekovnog kiparstva, ali i slikarstva nije samo puka dekoracija već predstavlja i jedan vid naobrazbe širokim narodnim masama. Brojni ciklusi iz Starog i Novog zavjeta, te poučne priče iz Svetog pisma prikazani su skulpturalno i na taj način bivaju dostupni i objašnjavani narodu koji nije pismen. Osim biblijske tematike, na katedralama se mogu vidjeti i onovremene svjetovne scene sa prikazima donatora ili važnih momenata za zajednicu u kojoj se podiže.¹⁴ Karakteristika romanike i gotike su tzv garguji (vodorige), kameni oluci koji su bili izvedeni u obliku fantastičnih životinja ili ljudi.¹⁵ Pored svoje utilitarnosti, često su svojim izgledom zastrašivali vjernike i podsjećali ih na okrutnosti pakla. Veliku ulogu u građevini imalo je i njeno osvjetljenje. Prostor između kontrafora sa vanjske strane popunjavali su veliki prozori sa vitražima – bojenim staklom, te karakteristična rozeta iznad portala.¹⁶ Raznobojni vitraži su pored estetske uloge stvarali i posebnu atmosferu unutar enterijera. Prodor svjetlosti kroz staklo stvarao je jednu igru boja u unutrašnjosti objekta koja je kod vjernika poticala osjećaj izvanzemaljskog. Prozori i rozete imaju i razrađenu dekoraciju, često elegantno perforiranu poput čipke. Enterijerom dominira fresko slikarstvo koje obrađuje već poznate cikluse i teme

¹⁰ Bošković, 1962, 230-233.

¹¹ Bussagli, 2006, 132.

¹² Mikulić, 1998, 154.

¹³ lat. strah od praznog prostora u kompoziciji

¹⁴ Hofstatter, 1968, 9.

¹⁵ <https://proleksis.lzmk.hr/6040/>, stranica posjećena: 10.07.2020.

¹⁶ Janson, 1982, 264.

iz Starog i Novog zavjeta.¹⁷

Slika 3. Skulpture na portalu Katedrale u Chartres – u, preuzeto sa:

https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Chartres_cathedral_023_martyrs_S_TTaylor.JPG

Kao što je već rečeno, gotika se javlja i u profanim građevinama, iako ne u jednakom intenzitetu. U ovom kontekstu prvenstveno se misli na srednjovjekovna utvrđenja, burgove i vladarske dvorove koji usvajaju neke od osnovnih elemenata gotičke arhitekture. Povećanje i zadebljanje bedema, povećavanje broja kula kao i njihovo zaobljavanje, te dodavanje kontrafora postaju osnovni elementi jedne gotičke utvrde. Radi se o općenitom utvrđivanju zdanja koje se javlja iz potrebe za što boljom zaštitom i odbranom od napada tokom razvijenog srednjeg vijeka.¹⁸ Osim ovih elemenata, njima se dodaje i bogata kamena dekoracija, gotički svodovi, prozori i portali koji zaokružuju čitavu cjelinu. Ovi elementi ponavljali su se i na nekoliko javnih, kao i stambenih objekata imućnijeg stanovništva zapadne Evrope.¹⁹

Tokom XIII vijeka počinju da se ističu regionalne karakteristike gotičke arhitekture, pa joj se dodaju različiti pridjevi. U XIII vijeku najveći dio Evrope je gotički, sa samo nekoliko romaničkih primjesa. U XV vijeku, tačnije oko 1450. godine, gotička se oblast počinje smanjivati, da bi do 1550. godine u potpunosti iščezla u Evropi. Treba spomenuti da

¹⁷ Hall, 1998, 1-384.

¹⁸ Redžić, 2009, 19.

¹⁹ Muller i Vogel, 1997, 343-351.

na nekim mjestima ovaj umjetnički period traje i do 400 godina, dok na drugima samo 150, što znači da se na različitim mjestima nije odrazio u istom intenzitetu.²⁰ Također, kao što je već navedeno, ovaj umjetnički stil se ne javlja u svim likovnim umjetnostima podjednako, a u različitim oblastima Evrope javlja se u specifičnom obliku. U kasnom periodu ovog stila razlikujemo "internacionalnu gotiku" koja naglašava pluralitet stilske raširenosti. Često je u upotrebi i termin "plamena gotika" koja je naziv dobila po krivudavim dekorativnim elementima koji se uvijaju poput plamena. Izrazita dekorativnost koja inspiraciju uzima iz biljnog svijeta osjeti se u djelima "cvijetne gotike" koja se javlja u primorskim krajevima. Također, u kasnom srednjem vijeku ističu se i nacionalni stilovi poput venecijanske ili engleske gotike koji predstavljaju posebnu interpretaciju gotičkog stila.²¹

Tokom XIX vijeka, u jeku romantizma, u evropskoj arhitekturi se javlja nekoliko neostilova kojima se obnavljaju starije graditeljske tradicije. Među njima javlja se i neogotika, kao obnova srednjovjekovne kulture i umjetnosti. Iz ovog perioda potiče i ideja romantičnog, srednjovjekovnog zamka iz bajki, na kojem je moguće prepoznati brojne elemente gotičke utvrde. Neogotički stil bio je naročito omiljen kada je bilo riječi o gradnji sakralnih objekata. U eri nacionalnog buđenja i uspostavljanja savremenih država, neogotički stil rado je korišten u izgradnji značajnih državnih objekata. Referisanje na ovaj stil poslužilo je kao potvrda identiteta mnogih zapadnoevropskih država koje su svoje korijene nalazile u srednjovjekovnoj prošlosti.²² Na ovaj način podsjećale su se na slavnu prošlost svojih zemalja koje se formiraju tokom srednjeg vijeka.

²⁰ Mikulić, 1997, 204.

²¹ Bussagli, 2006, 133.

²² Isto, 161.

3. POJAVA GOTIČKIH UTICAJA NA PROSTORU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

Područje današnje Bosne i Hercegovine je geografski oduvijek bilo poprište različitih uticaja koji su dolazili sa strane. Ovi višestruki uticaji jasno su se odrazili i na umjetničku djelatnost prisutnu u srednjovjekovnoj Bosni koja svoj procvat, u skladu sa jačanjem same države, doživljava u periodu XIV i XV vijeka. O procvatu stvaralaštva i kulture može se govoriti od doba uspona bosanske države pod banom Stjepanom II Kotromanićem. Za vrijeme bosanskih kraljeva u umjetnosti se osjeti sve veće približavanje zapadnoevropskim kulturnim tokovima koje će trajati do osmanskih osvajanja.²³ Stilski gledano, tokom XII i XIII vijeka, u arhitekturi Bosne se još uvijek osjete snažne tradicije predromaničkog graditeljstva. Za vrijeme XIV vijeka i početka vladavine Stjepana II Kotromanića, na području srednjovjekovne Bosne počinju se osjećati jača gotička stremljenja. Ovaj stil je u zapadnoj Evropi tog doba bio u velikom zamahu, a na ova područja stiže sa znatnim zakašnjenjem, te tako ostaje posljednja spona sa zapadnjačkim stvaralaštvom.²⁴ Gotika u Bosnu lagano prodire u skladu sa društveno - političkim i religijskim stanjem koje se javlja u državi, a predstavlja sve veće primicanje zapadnoevropskim tendencijama u mnogim aspektima.

Bosna za vrijeme druge polovine XIV vijeka biva znatno ojačana, te obuhvata područje gotovo čitave današnje Bosne i Hercegovine, dijelove Srbije, Crne Gore, te Dalmacije. Njena pozicija i okruženje je dovodi u dodir sa različitim kulturama: mediteranskom, zapadnoevropskom i bizantskom.²⁵ Dolazi do cvjetanja umjetnosti i kulture uz prisutnu mješavinu stilova što je oduvijek stvaralo nejasnoće pri stilskoj kategorizaciji pojedinih djela. Neka umjetnička djela i motivi se svrstavaju u čistu gotiku, dok se na drugima naziru samo određeni elementi ovog stila. Veliki je broj oblika i motiva koji se vezuju za romaniku ili pojedine umjetničke pravce srpskog i bizantskog porijekla, ali je još veći broj onih djela koja se ne mogu svrstati u poznati umjetnički stil, pa su okarakterisana kao originalan produkt bosanske sredine.²⁶ Često se u literaturi navodi taj element domaćeg i lokalnog u graditeljstvu srednjovjekovne Bosne, te se ističu elementi koji predstavljaju rad i inovacije domaćih majstora. U kontekstu bosanske srednjovjekovne umjetnosti neophodno je

²³ Fisković, 2005, 18.

²⁴ Anđelić, 1984, 445-446.

²⁵ Mikulić, 2000, 86.

²⁶ Anđelić, 1984, 449.

spomenuti tzv bosanski stil koji se vezuje za XIV i XV vijek, a manifestovao se u zanatstvu i primjenjenim umjetnostima. Pojedine dragocjenosti i predmeti opšte upotrebe izrađivali su se "*ad modum bosnensem*", tj. "na bosanski način", te su sa takvom oznakom odlazili u inostranstvo. Pretpostavlja se da je ova oznaka značila i specifične elemente u samoj obradi predmeta koji nisu jasno utvrđeni, a ne samo oznaku njihovog porijekla.²⁷ Inače, u zanatskoj djelatnosti bosanskih majstora se uočavaju brojni gotički elementi koji mogu poslužiti za analogije sa ostalim materijalom. Ovom temom bavila se autorica Marian Wenzel koja je vršila analizu umjetnosti na metalnim predmeta i vršila poređenje njihovih stilskih elemenata sa onim na stećcima. Iz svoje studije izvela je zaključak da je najvažnija umjetnička forma XIV i XV vijeka u Bosni bila izrada kucanih, ornamentisanih srebrnih i posrebrnenih zdjela, dok su dekoracije na stećcima njihova redukovana forma.²⁸ Bosanski stil bi se, prema njenom mišljenju, najviše izrazio u dekoraciji na metalu i stećcima.

Pri proučavanju razvoja gotike na prostoru Bosne nailazi se na nekoliko problema. U ovom procesu prvenstveno se treba osloniti na spomeničku građu koja je, ili podlegla zubu vremena ili bivala u različitim pohodima namjenski uništavana. Nekim od spomenika je promijenjen izvorni izgled, te su preuređeni, a veliki broj njih nije odgovarajuće ni istraživani. Igor Fisković kao veliki problem ističe i nestajanje pisane dokumentacije o graditeljstvu ovog perioda, a pojedini podaci pronalaze se u zapisima i arhivima drugih sredina.²⁹ Međutim, iz onog materijala koji je do danas opstao, moguće je dati općenitu sliku o refleksiji ovih uticaja. Ono u čemu se mnogi istraživači slažu jeste mišljenje da su se usvojeni oblici prilagođavali ovdašnjem životu, kao i da su tu opstajali bez življeg praćenja stilskih promjena u zapadnoj Evropi. Gotički uticaji prodirali su sporo, a srednjovjekovno bosansko društvo prisvojilo je neke elemente gotičke umjetnosti koje odgovaraju razini njegove sposobnosti i likovnog govora u uslovima feudalnog razvoja.³⁰ Stoga se po pitanju arhitekture nisu razvila neka monumentalnija zdanja kakva su viđena na području zapadne Evrope, te mnogi spomenici nose sa sobom oznaku lokalnog.

Gotika u Bosnu prodire sporo i znatno kasni u odnosu na ostatak Evrope. Prve promjene koje se uočavaju jesu pojedini elementi u arhitektonskim detaljima, ali i sama forma određene građevine. Žarišta kulturnog života u Bosni bili su dvorovi vladara i viših feudalaca, franjevački samostani i kasnije, varoši i gradovi. Planinka Mikulić navodi kako se sve do

²⁷ Filipović, 2017, 600.

²⁸ Wenzel, 1999, 14.

²⁹ Fisković, 2005, 16.

³⁰ Isto, 16.

polovine XV vijeka može govoriti o prelaznom periodu iz romanike u gotiku.³¹ Romanički uticaji u ranije doba su dolazili iz Primorja, gdje se ova arhitektura najbolje prilagodila. Kada su u pitanju gotički uticaji, oni također dolaze iz Primorja, ali kasnije i iz kontinentalnog područja, prvenstveno Ugarske i Hrvatske. Preplavili su prostore čitave današnje Bosne i Hercegovine, osim istočnih područja Hercegovine u kojima su dominirali bizantski uticaji sa istoka.³² Politička situacija u zemlji, kao i odnosi pojedinih područja sa inostranstvom, bili su ključni u prostiranju određenih elemenata. Na osnovu brojnih ugovora koji su pronađeni u arhivima, naročito onom dubrovačkom, moguće je vidjeti u kojoj mjeri su dalmatinski majstori imali svog udjela u gradnju brojnih objekata širom srednjovjekovne Bosne još od XIV vijeka. Cvito Fisković proučio je podatke koji svjedoče o pozivanju dalmatinskih umjetnika od strane velikaša i redovnika da grade ili ukrašavaju njihova zdanja u Bosni. Strani majstori su tokom rada oko sebe okupljali lokalce, te ih na taj način obučavali. Pored toga, zna se da je nekoliko bosanskih mladića imalo priliku da ode van zemlje i bude primljeno u radionice primorskih majstora koji su ih učili svojoj tehnici i maniru. Vrlo je interesantno za spomenuti da su neki od njih učili u radionici istaknutog umjetnika Andrije Alešija, poznatog po gotičko – renesansnom stilu kojeg promovise tokom XV vijeka.³³ Tom prilikom gotički uticaji su dopirali u kulturne krugove srednjovjekovne Bosne, te su nastavili da se njeguju. Ovi pisani izvori potkrijepljuju priču o stilskim elementima, naročito u situacijama kada se to iz materijala ne može baš najbolje zaključiti.

Mikulić navodi da je za širenje gotičkog stila u Bosni određenu ulogu imala je i činjenica da su u Dubrovniku i Splitu svoje kuće i palate imali i bosanski kraljevi, te velikaši poput Tvrtka I, Tvrtka Tvrtkovića, hercega Stjepana Kosače, Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Sandalja Hranića. Na ovim palatama radilo je nekoliko poznatih dubrovačkih graditelja među kojima i Bonino Milanac koji je radio u lombardskoj gotici.³⁴ Polovinom XV vijeka, na pojedinim područjima javlja se cvjetna gotika koja se vezuje za rad istaknutog umjetnika Jurja Dalmatinca i njegovih majstora.³⁵ Veze sa Primorjem ostale su prisutne za vrijeme bosanske samostalnosti, ali su nastavljenje i za vrijeme osmanske vlasti kada dalmatinski majstori grade islamske spomenike. Oni sudjeluju u izgradnji turskih hanova, mostova, utvrda i džamija u XVI i XVII vijeku.³⁶ Primorski uticaji jednako su se reflektovali i u profanom i sakralnom graditeljstvu, a naročito kada je u pitanju skulpturalna dekoracija. Bitan prostor iz kojeg stižu

³¹ Mikulić, 1997, 208.

³² Redžić, 2009, 31.

³³ Fisković, 1973, 147-166.

³⁴ Mikulić, 1998, 162.

³⁵ Fisković, 1973, 158-159.

³⁶ Redžić, 2009, 32

gotički uticaji jeste i srednjoevropski kulturni krug. Ovo područje kontinentalnog karaktera je ujedno i prostor na kojem se gotički elementi najbolje prilagođavaju sredini. Na bosanskom području svoj vrhunac doživljavaju tokom XV vijeka u graditeljstvu i umjetničkom opremanju vladarskih centara. Elemente kontinentalnog porijekla koriste i franjevci u gradnjama svojih zadužbina, a njihovo djelovanje u kontekstu širenja gotike je vrlo značajno.

Pavao Anđelić u kulturnom usponu bosanske države u periodu XIV i XV vijeka izdvaja dva kulturna kruga koja se razlikuju u intenzitetu, te stilskim i regionalnim karakteristikama. Prvi bi bio srednjobosanski kulturni krug čija su središta Bobovac i Kraljeva Sutjeska, dok bi drugi bio jajački kulturni krug sa središtem u Jajcu. Srednjobosanskom kulturnom krugu pripadali bi spomenici sa područja srednje ili tzv. Gornje Bosne – porječje gornjeg toka rijeke Bosne. Tu bi se pored Bobovca i Kraljeve Sutjeske mogli ubrojati gradovi Visoko, Fojnica, Kreševo, Travnik, Vranduk, prostor bosanske Neretve i ostali.³⁷ Anđelić navodi da kamenu plastiku ovog kruga karakteriše visoka zanatska tehnika, ornamentika koja se bazira na heraldičkoj simbolici, kao i izrazit uticaj srednjoevropske, konkretnije ugarske umjetnosti, koja se uklapa sa domaćim umjetničkim tradicijama.³⁸ Kada je riječ o Jajcu, tu se navodi veća dominacija primorskih uticaja koji se mješaju sa znanjem lokalnih majstora. Potrebno je spomenuti element dalmato – venecijanske kasne gotike koja je konstatovana na materijalu s polovine XV vijeka, a produkt je intenzivnijih umjetničkih veza sa ovim krajem.³⁹ Unutar ovih kulturnih krugova osjete se izraziti gotički uticaji, a u njima se ujedno pronalazi i najviše materijala za analiziranje zbog čega predstavljaju predmet detaljnijih analiza unutar rada.

³⁷ Anđelić, 1973, 213.

³⁸ Isto, 214.

³⁹ Mikulić, 1997, 206.

4. GOTIČKA PROFANA ARHITEKTURA U BOSNI I HERCEGOVINI

Kada je riječ o profanoj arhitekturi koja nosi obilježja gotičke umjetnosti, onda se na prvom mjestu misli na utvrđene gradove, te vladarske i vlastelinske dvorove srednjovjekovne Bosne. Ostali objekti svjetovne prirode nisu opstali, te se o njima ne može reći nešto više. Utvrđeni gradovi predstavljaju najvažniju skupinu arhitektonskih objekata srednjeg vijeka u Bosni, a smatra se da ih je bilo izgrađeno oko 350, od kojih je 200 ubicirano.⁴⁰ Ovi objekti spominjali su se još u pismu pape Inocencija IV iz 1247. godine, ali se izraženije profiliraju tokom XIV i XV vijeka, naročito kada je riječ o njihovoj dekoraciji i umjetničkom opremanju.⁴¹ Svakako, njihov manji broj nastao je i ranije, tokom XII vijeka, za vrijeme prvih banova, čije se gospodarenje odnosilo prvenstveno na područje centralne Bosne.⁴² Izgled ovih objekata i kompleksa je općenito nosio elemente utvrđenja koji su bili karakteristični za period razvijenog srednjeg vijeka u Evropi, te se na njima mogu prepoznati segmenti romaničkog i gotičkog graditeljstva.

Tvrđave su u svojoj osnovi imali dvije funkcije i to: da brane imanje na kom se nalaze i da služe plemstvu za stanovanje. Njihov oblik se vremenom razvijao i mjenjao što je bio rezultat promjenjive strateške i društvene namjene. Na osnovu toga, može se razlikovati nekoliko tipova gradnji jednog utvrđenja: čista odbrambena utvrda, utvrđena rezidencija, pogranična utvrda, središnje sjedište posade, gradska citadela, viteški zamak, kneževska palača ili utvrda nekog reda.⁴³ U sastavu velikih i najvećih gradova zapadne i srednje Evrope, Husref Redžić prepoznaje sljedeće važne arhitektonske objekte: glavna odbrambena kula, glavna stambena kula, bedemske kule, bedemi sa kapijom i dvorac. Unutar samih zidina mogu se prepoznati i prateći, zasebni objekti kao što su: kapela ili crkva, kuhinja, ekonomske zgrade, te bunar ili cisterna.⁴⁴ Kada je riječ o gradovima srednjovjekovne Bosne, veoma malo zdanja je posjedovalo sve ove elemente jednog razvijenog grada. Među njima izdvaja se vladarski dvor na Bobovcu na kojem je konstatovano nekoliko objekata različite namjene.⁴⁵ Ostali gradovi se bitno razlikuju u svojoj veličini i obliku.

⁴⁰ Anđelić, 1984, 451.

⁴¹ Fisković, 2005, 19.

⁴² Redžić, 2009, 9.

⁴³ Muller i Vogel, 1999, 353.

⁴⁴ Redžić, 2009, 19.

⁴⁵ Anđelić, 1973, 38-100.

Najvećim gradovima smatraju se već spomenuti Bobovac u centralnoj Bosni, te Črešnjevo i Bokševac kod Konjica, čije su dimenzije prevazilazile prostor od 10 000 m². Ovi gradovi imali su visok status za vrijeme srednjovjekovne bosanske države, te su predstavljali centre svojih oblasti.⁴⁶ Kao najveći utvrđeni grad iz ovog perioda Redžić izdvaja grad Borač kod Rogatice koji je važio za stolni grad feudalne porodice Radenović – Pavlović. Njegova površina iznosila je preko 25 000 metara kvadratnih.⁴⁷ Naravno, gradovi su se razvijali i prostorno širili u zavisnosti od njihovog statusa i uloge koju su imali u određenoj oblasti u kojoj se nalaze. Dakle, forma gradova se razlikovala od mjesta do mjesta, ali se obično radilo o nepravilnom poligonu, trouglaste ili poligonalne osnove koji se prilagođavao konfiguraciji terena.⁴⁸ Građeni na najuzvišenijim mjestima, ova utvrđenja su svojim visokim kulama dominirala nad krajolikom i kontrolisala šira područja.

Pri analizi stilskih elemenata utvrđenih gradova, upravo se treba osvrnuti na ovu opštu koncepciju i izgled određenog grada. Potom treba sagledati njegove pojedine arhitektonske elemente, kao i kamenu plastiku koja ga je krasila. Stoga će stilska pripadnost arhitektonskih objekata navedenih u ovom radu biti određena na osnovu ovih elemenata. Pri stilskoj i općenitoj analizi srednjovjekovnih zdanja u Bosni nailazi se na nekoliko poteškoća. Većina srednjovjekovnih objekata danas se nalazi u lošem ili izrazito ruševnom stanju, što otežava njihovu obradu i rekonstrukciju. Potom, mnoga utvrđenja koja su uspjela opstati kroz vrijeme su nekoliko puta bila dograđivana i prepravljana, te se danas ne nalaze u svom izvornom obliku. Njihov izgled bio je i mjenjan usljed intervencija različitih vlasti koje su se na ovom prostoru smjenjivale, te prilagođavale objekte svojim potrebama i vremenu. Stoga je potrebno jasno utvrditi koji dijelovi određenog grada ne pripadaju periodu srednjeg vijeka, već predstavljaju rezultat kasnijih prepravki. Kao izrazito važnu stavku treba istaći i činjenicu da je mali broj gradova arheološki istraživani. Istraživanja pojedinih srednjovjekovnih utvrđenja omogućila su pronalazak brojnog značajnog materijala i kamene dekoracije koja je bila ključna u detektovanju stila, kao što je to recimo slučaj na Bobovcu ili Kraljevoj Sutjesci. Arheološka istraživanja mnogih zdanja mogla bi otkriti neke nove elemente gotike koji zasada ostaju nepoznati.

⁴⁶ Anđelić, 1984, 451.

⁴⁷ Redžić, 2009, 70.

⁴⁸ Filipović, 2017, 679.

4.1 Analiza gotičkih elemenata na pojedinim srednjovjekovnim utvrdama

Na osnovu opšteg koncepta srednjovjekovnih bosanskih gradova, oni se stilski više vezuju za romaniku. Međutim, u Bosni je zabilježeno nekoliko utvrda koje iskazuju izrazito gotičke elemente. Gotički elementi u kontekstu opšteg izgleda bi bili: povećana visina i debljina bedema, povećanje broja kula, zaobljavanje kula, uvođenje dodatnih ojačanja bedema u vidu kontrafora, te dominacija prelomljenog luka na vratima i prozorima.⁴⁹ Tome treba pridodati kamenu plastiku i skulpturalnu dekoraciju koja je krasila vanjski i unutrašnji izgled građevina, a sa sobom nosi čitav repertoar gotičkih motiva. Osim ovih elemenata koji su u određenoj mjeri opstali, te samim time i bili podložni analizi, gotički elementi su se ispoljavali i u drugim vrstama umjetnosti poput slikarstva, drvorezbarije, rada u metalu i tekstilu koji su zasigurno krasili raskošne dvorove i tvrđave. Svi ovi aspekti su činili jednu cjelinu koja se može nazvati gotičkom.

Najviše gotičkog materijala javlja se na lokalitetima vladarskih dvorova poput Bobovca, Kraljeve Sutjeske i Jajca koji su ujedno i najbolje istraženi. Ovo su bili gradovi koji su unutar srednjovjekovne bosanske države zauzimali najviši status, te su ujedno važili i za najrazvijenije gradove. U njima se odvijao društveni i politički život vladara koji je sigurno nastojao da njegova rezidencija bude prikladno uređena i dotjerana. Kraljevska rezidencija predstavljala je ogledalo vladara i njegove države, te se u njoj pronalazi samo ono najbolje što je srednjovjekovna bosanska umjetnost u tom trenutku mogla da pruži. Gotički uplivi izraženije se osjećaju od XIV vijeka, dok se izrazitiji naponi u opremanju ovih zdanja osjete tokom XV vijeka.⁵⁰ Kao što je ranije navedeno, to je ujedno i period uspona kulture i općenito bosanske države koja se u XIV vijeku uzdiže na rang jedne kraljevine. Kroz samu materijalnu kulturu moguće je pratiti napor bosanskih kraljeva da se što više približe tekovinama zapadnoevropskih država razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, te se sa istima u mnogim segmentima izjednače. Stoga se u materijalu vladarskih dvorova pronalazi najviše gotičkih elemenata koji bi se mogli analizirati. Oni su usljed sistematskih istraživanja i najbrojniji, te će im u okviru ovog rada biti posvećene posebne cjeline.

Pored vladarskih dvorova, uplivi gotičkih uticaja osjete se i na drugim utvrđenjima i tzv. vlastelinskim dvorovima u kojima su živjeli pripadnici plemstva. Kao izrazito gotičku

⁴⁹ Mikulić, 1998, 163.

⁵⁰ Fisković, 2005, 19.

cjelinu, Pavao Anđelić pri svom opisu utvrda navodi srednjovjekovni grad *Dobor*.⁵¹ Riječ je o utvrđenju koje se nalazi na vrhu brežuljka, na lijevoj strani rijeke Bosne, nedaleko od Modriče. Kako Hamdija Kreševljaković navodi u svom djelu o starim bosanskim gradovima, Dobor je sagrađen oko 1387. godine, od strane hrvatskog bana Ivaniša Horvata.⁵² Njegova forma sastoji se od dvije kružne kule koje su povezane sa dva paralelna bedema što čini jednu skladnu cjelinu. Redžić navodi kako Dobor svojim konceptom spada u: "najoriginalnije, najtipičnije i najljepše bosanske srednjovjekovne utvrde".⁵³ Ova manja utvrda jedino je svojom formom ukazala na gotičke oblike čije bi se porijeklo sasvim sigurno tražilo u sjevernijim, tj kontinentalnim područjima Evrope.

Slika 4. Rekonstrukcija izgleda starog grada Dobora ,
(preuzeto sa: <https://stav.ba/ima-li-dobra-u-dobor-gradu/>)

Takav je slučaj i sa srednjovjekovnom utvrdom u *Maglaju* koja se prvi put spominje u povelji kralja Sigismunda, izdanoj 1408. godine. U njoj ugarski kralj navodi: " *sub castro nostro Maglay* ", tj. "pod našim gradom" što bi značilo da je isti tada bio u njegovom posjedu .⁵⁴ Ivo Bojanovski je 60 – ih godina prošlog vijeka u Maglaju predvodio istraživačke i konzervatorske radove, te ustanovio da je ovaj grad nastao najkasnije u XIV vijeku. On

⁵¹ Anđelić, 1984, 457.

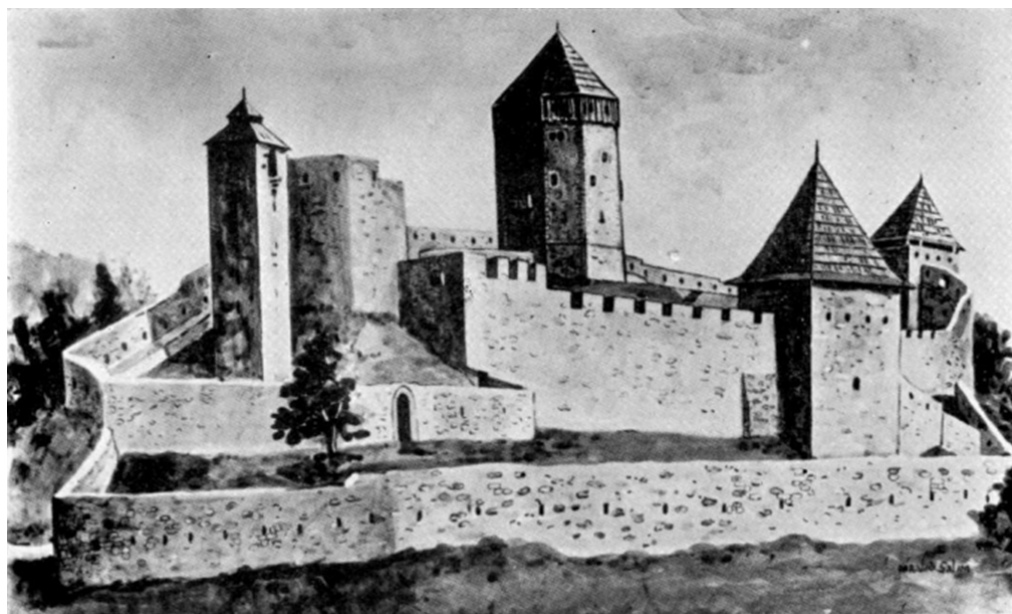
⁵² Kreševljaković, 1953, 21.

⁵³ Redžić, 2009, 86.

⁵⁴ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2582, stranica posjećena: 25.04.2020.

prenosi navode Ćire Truhelke koji zaključuje da je grad Dobor bio uzor u gradnji gradu Maglaju, Sokolu kod Gračanice i možda Doboju, koji svojim elementima podsjećaju na one sa sjevera.⁵⁵ Budući da je imao odbrambenu ulogu, utvrda u Maglaju razvijala se u skladu sa potrebama ojačavanja zdanja kako bi odolio sve jačim napadima. U XV vijeku on se razvio u tipični srednjovjekovni, gotički burg. Sastojao se od centralne, poligonalne branič – kule i visokih bedema na čijem se južnom uglu nalazila manja kula. Unutar zidina nalazio se i neki stambeni objekat. Usljed svoje funkcije odlikovao se tvrđavskim karakterom, te nije imao bilo kakve očuvane ukrase.⁵⁶ Iako je usljed osmanskih dogradnji izmjenio svoj izvorni oblik, Redžić navodi kako njegov srednjovjekovni dio odaje elemente kasnogotičkog burga iz XV vijeka i da je kao takav postojao u svojoj najranijoj fazi.⁵⁷

Kao jedan od gradova čiji raspored također otkriva uticaje razvijene gotike jeste *Sokograd na Plivi*. Ovaj grad predstavlja jedan od najjačih utvrđenih gradova u Donjim Krajima, a prvi put se spominje polovinom XIV vijeka. Njega je činila glavna utvrda sa dva obora, branič – kula i više bedemskih kula, kao i jedna samostalna stražarska kula.⁵⁸ Ovo su gradovi koji se spominju kao gotički gradovi zbog forme, iako se o njihovoj dekoraciji u tom smislu ne može mnogo govoriti.

Slika 5. Rekonstrukcija izgleda starog grada u Maglaju nakon osmanskih pregradnji, (preuzeto iz: Bojanovski, 1965, 95)

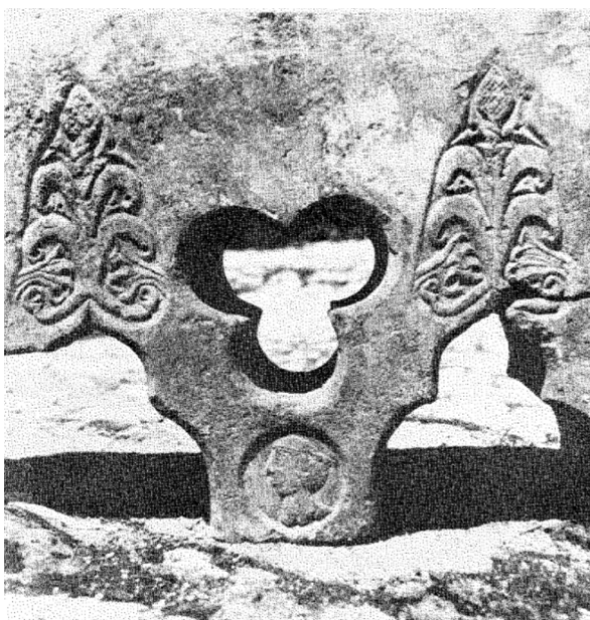
⁵⁵ Bojanovski, 1965, 71.

⁵⁶ Isto, 61-72.

⁵⁷ Redžić, 2009, 146.

⁵⁸ Isto, 178.

Pojedini gradovi jedino u svojoj plastičnoj dekoraciji otkrivaju gotičke elemente, za razliku od prethodno navedenih. Među njima nalazi se stari grad *Doboj* koji je usljed kasnijih dogradnji znatno izmjenio svoj srednjovjekovni izgled. Ovo je bio izrazito razvijen grad na području Usore čije se najstarije jezgro datira u XIV vijek. Prvobitnu utvrdu činila je četvrtasta kula i bedemi, te je takvo zdanje odgovaralo romaničkim utvrđenjima. U tvrda u sljedećoj fazi postaje branič – kula, a čitavo zdanje se širi i dobija oblik nepravilnog trougla s kulama u uglovima.⁵⁹ Fisković ističe i izvjesne gotičke elemente u kamenoj opremi grada Doboja. Među njih spominje zidne otvore s okvirima koji završavaju prelomljenim lukom, te tako svjedoče o gotičkom stilu.⁶⁰ U tvrđenje je tokom 50–ih i 60–ih godina prošlog vijeka bilo istraživano, te konzervirano i restaurirano. Prilikom pisanja o ovim radovima na gradu, Zdravko Kajmaković spominje pronalazak profilisanog ulomka nekog vijenca ili konzole koji je vjerovatno pripadao branič – kuli, ali ne detaljiše o stilu ovog fragmenta.⁶¹ Stoga postoji mogućnost da je tvrda u Doboju u nekoj od faza svog razvoja dobila ove gotičke detalje koji

(Slika 6, preuzeto iz: Andelić, 1984, 485)

su je krasili. Zanimljiva dekoracija konstatovana je i na starom gradu *Travniku*. Unutar zidina grada je arheološki identifikovan vlastelinski dvor za koji se navodi da je pripadao tepčiji Batalu.⁶² Sa ovog dvora potiče fragment natprozornika na kojem je moguće vidjeti da su prozori bili u formi gotičke bifore sa lukovima u obliku trolista. On je ukrašen jednim medaljonom u kojem je predstavljena ljudska glava, urezanim motivima cvijetova, kao i perforacijom u vidu trolista.⁶³

⁵⁹ Redžić, 2009, 84.

⁶⁰ Fisković, 2005, 27.

⁶¹ Kajmaković, 1964, 19.

⁶² Andelić, 1984, 465.

⁶³ Isto, 465.

⁶⁴ Wenzel, 1999, 40.

čemu će kasnije biti riječi. U ovom slučaju na osnovu fragmenta kamene plastike koja nosi gotičke elemente moguće je zaključiti da su ovi uticaji bili prisutni unutar bedema grada Travnika čiji je današnji izgled u najvećoj mjeri produkt osmanskih dogradnji. Takva situacija prisutna je na još nekoliko bosanskih utvrda na kojima se gotika uviđa u segmentima. Husref Redžić prenosi kako se na vanjskom bedemu utvrđenog grada *Bužima* nalazila ploča sa ljudskim likom koji je nevješto klesan. On zaključuje da se radi o liku sveca koji je štitio navedeni grad, a ovaj reljef svrstava u okvire gotičke plastike. Isto važi i za manju ploča sa predstavom konjanika koja potiče sa istog zdanja, a kasnije je poslužila kao spolija u gradnji stambene zgrade.⁶⁵ Plastični gotički element izveden je i na glavnoj odbrambenoj kuli grada *Ostrošca na Uni*. Ova kula okrugle forme ujedno predstavlja i najstariji dio grada, te se datira u period XIII vijeka. Riječ je o polukružnom profilu koji opasava kulu, a na kraju poprima oblik zmijske glave koja guta vlastiti rep.⁶⁶ Sam opis ovog ukrasa podsjeća na simbol urobora, prisutnog još od antičkih vremena u kojima je simbolizovao cikličnost, vječnost, plodnost.⁶⁷ Svojim izgledom ovaj element nekadašnjeg srednjovjekovnog zdanja u potpunosti podražava gotičke uticaje.

Slika 7. Stari grad Ostrožac,

(preuzeto sa: [https://bs.wikipedia.org/wiki/Ostro%C5%BEac_\(tvr%C4%91ava\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Ostro%C5%BEac_(tvr%C4%91ava)))

⁶⁵ Redžić, 2009, 31.

⁶⁶ Isto, 31.

⁶⁷ Hall, 1998, 367.

Objekat je nakon mjenjanja mnogih vlasnika bio restauriran početkom XX vijeka, a u njemu je sagrađen i dvorac u neogotičkom stilu.⁶⁸ Dašak ovog stila time je obnovljen na ovom lokalitetu, a dvorac u Ostrošcu danas predstavlja jedno od najljepših i najromantičnijih zdanja u Bosni i Hercegovini. Gotički element prisutan je i na gradu *Sokocu na Uni*, na kojem se nalazio lijepo isklesani grb, skinut tokom prošlog vijeka. Kako navodi Redžić, ova utvrda je po svom konceptu romanička, ali posjeduje gotičke detalje.⁶⁹ Dakle, sve su to primjeri na kojima se gotika primjećuje u fragmentima, a njena cjelovita raskoš se može samo naslutiti. Ipak dovoljni su da se može uočiti i rasprostranjenost ovog srednjovjekovnog stila duž sjevero - zapadne i centralne Bosne.

⁶⁸ Redžić, 2009, 155.

⁶⁹ Isto, 31.

5. GOTIČKA SAKRALNA ARHITEKTURA U BOSNI I HERCEGOVINI

Pod pojmom sakralne arhitekture u srednjovjekovnoj Bosni podrazumijeva se gradnja crkava i samostana širom države. Mnoga od ovih zdanja su izgrađena u gotičkom duhu ili su u istom bila preuređena, što je predstavljalo direktan rezultat dešavanja koja su se odigravala na religijskom planu unutar države. Inače, ovaj segment bosanskog srednjovjekovlja je specifičan budući da je predstavljao mješavinu različitih uticaja. Od polovine XIV vijeka i u prvoj polovini XV vijeka, u Bosni djeluju tri crkvene organizacije: bosanska, katolička i pravoslavna.⁷⁰ Svaka od njih gajila je sopstvene tradicije po pitanju graditeljstva i umjetnosti u širem smislu. Ova različita vjerovanja unutar srednjovjekovne bosanske države usporila su širenje romaničkog i gotičkog uticaja, te se stoga često navodi da se ovi stilovi sa izvjesnim kašnjenjem javljaju na domaćem teritoriju.⁷¹ Budući da je riječ o zapadnoevropskim stilovima, očekivano je da će se oni prvenstveno reflektovati u objektima koji se pripisuju katoličkoj organizaciji. Privredni uspon Bosne u XV vijeku odrazio se i na slabljenje uticaja Crkve bosanske, a pravoslavna i katolička komponenta sve više jačaju. Samim time sa sobom nose sebi svojstvene graditeljske tradicije sa istoka ili zapada.⁷² Upravo je ovaj uspon katoličanstva za vrijeme bosanskog kraljevstva u XIV i XV vijeku dodatno omogućio da se po Bosni gradi u gotičkom maniru.

Izgradnji velikog broja crkava i samostana znatno je doprinijela franjevačka zajednica.⁷³ Djelovanje ovog katoličkog reda u Bosni imalo je za cilj utvrditi katoličku vjeru među narodom koji je obilovao hereticima, tačnije pripadnicima Crkve bosanske koji su od strane katolika na ovaj način bivali okarakterisani. Njihova misija bila je okrenuti vjernike na njihovo poimanje pravog puta, te su prvi napori ove vrste u Bosni zabilježeni u posljednjoj deceniji XIII vijeka. Ovo je uslijedilo nakon što je katolička komponenta u srednjovjekovnoj Bosni poprilično oslabila preseljenjem katoličkog biskupa u Đakovo polovinom XIII vijeka.⁷⁴ Toj misiji doprinijeli su i dominikanci, također katolički prosjački red, koji se u Bosni javlja tokom prve polovine XIII vijeka, i prije samih franjevaca. Pojedine crkvene građevine se povezuju i sa njihovom djelatnošću koja iščezava sa dominacijom franjevaca

⁷⁰ Fisković, 2005, 30.

⁷¹ Isto, 17.

⁷² Mikulić, 1998, 161.

⁷³ Isto, 163.

⁷⁴ Filipović, 2017, 544.

tokom XIV vijeka.⁷⁵ Sa stečenim povlasticama, pedesetak godina nakon njihove pojave, franjevci 1340. godine osnivaju svoju vikariju i utiču na religijski život srednjovjekovne Bosne. Ovo je podrazumijevalo gradnju crkvenih objekata u kojima su se pratile zapadnoevropske stilske tendencije. U ovom periodu dolazi i do širenja države pod vlašću Stjepana II Kotromanića što je dodatno pospješilo prodor gotičke kulture koju su oni promovirali.⁷⁶ Vrhunac njihovog djelovanja se vezuje za posljednje decenije bosanske samostalnosti. Tada se bosanski vladari pod pritiskom nadiranja Osmanlija okreću ka katoličanstvu što i potenciraju u svojoj vanjskoj politici, očekujući da će dobiti podršku od zapada. Tada franjevci bivaju važnim faktorom na dvoru, posebno od vremena Stjepana Tomaša koji i službeno preuzima katoličanstvo.⁷⁷ Tokom XV vijeka, ovo približavanje zapadnoevropskim shvatanjima se reflektuje i u kulturi i umjetnosti zbog čega gotičke forme na bosanskim spomenicima doživljavaju svoj vrhunac. Kako navode mnogi istraživači, crkvena arhitektura u Bosni i Hercegovini razvijala se paralelno sa razvojem crkvene arhitekture u tadašnjoj Evropi. Za razliku od situacije u ostatku Evrope, zdanja koja su građena u Bosni su u velikoj mjeri skromnija i očituju izvjesno stilsko zakašnjenje. U umjetničkom smislu, nijedno od tih zdanja nije prevazilazilo granice provincijalne umjetnosti. Anđelić ovu pojavu objašnjava navodom kako bosanske crkve nisu nikada postale objekti na kojima bi srednjovjekovni čovjek najsnažnije ispoljio svoja umjetnička stremljenja, kao što je to činio u drugim domenima umjetnosti.⁷⁸ Riječ je o jednoj zanimljivoj pojavi budući da se gotički stil općenito najbolje manifestovao u sakralnoj arhitekturi, te je u njoj najbolje moguće vidjeti mnoštvo inovacija koje se odvijaju po pitanju stila. Sve ovo ima povezanosti sa specifičnom religijskom situacijom o kojoj je bilo riječi, kao i nedostatku snažnih vladara, ekonomski jakih zajednica ili drugih organizacija koje bi izvršile veća ulaganja.⁷⁹ Kao i kada je riječ o profanom graditeljstvu, pri analizi ovog aspekta materijalne kulture istraživači se susreću sa poteškoćama poput razorenosti objekata, promjene njihovog izvornog oblika, kao i nedovoljne istraženosti istih.

Naručioci crkava u srednjovjekovnoj Bosni bili su vladari, plemići, franjevci i dominikanci koji su u skladu sa svojim mogućnostima i podizali ove objekte. Jedna od plemićkih porodica kojoj se pripisuje značajna ktitorska i donatorska djelatnost jeste znamenita porodica Kosača, gospodari Huma. Pojedini njeni velikaši poput Sandalja Hranića

⁷⁵ Filipović, 2017, 543.

⁷⁶ Fisković, 2005, 31.

⁷⁷ Filipović, 2017, 580.

⁷⁸ Anđelić, 1984, 476.

⁷⁹ Isto, 476.

ili Stjepana Vukčića su pored svojih gradova zaslužni i za podizanje nekoliko sakralnih objekata. Ono što odlikuje arhitekturu koja se pripisuje Kosačama jeste otvorenost i mješavina različitih stilskih uticaja. To dolazi kao rezultat društvenih i političkih zbivanja koji odlikuju krajeve u kojima se osjeti njihova vladavina, tačnije samog dodira istoka i zapada. U većini ovih primjera moguće je primjetiti dominantan uticaj istočne crkvene arhitekture koja se odlikuje centralnim planom, zidanim ikonostasom, te upotrebom kupola. Riječ je o objektima koji se podižu tokom XV vijeka u istočnim dijelovima njihovih posjeda, prema današnjoj Crnoj Gori. Međutim, pojedini elementi poput oblika svodova, lukova, te dekoracije ovih objekata svoje porijeklo nalaze u zapadnjačkoj, gotičkoj arhitekturi.⁸⁰ Samim time se ne može govoriti o čistoći stila na ovim prostorima već prisvajanju različitosti što se često ističe kao odlika Kosača. Među takvim primjerima izdvajaju se crkva sv. Stjepana na Šćepan Polju, crkva na Zagrađu iznad Šćepan Polja, u današnjoj Crnoj Gori, kao i crkva sv. Đorđa u Sopotnici kod Goražda.⁸¹ Sa druge strane, u Primorju, području donjeg toka lijeve strane Cetine, te donjoneeretvanskom pojasu, primjećen je izvjestan razvoj u umjetnosti i gradnji za vrijeme Stjepana Vukčića Kosače (1140. – 1466). Kako autor Marinko Tomasović navodi, sačuvani ostaci iz ovog perioda nose oznake zrelog gotičkog stila, kao i franjevačkog graditeljstva općenito.⁸² Ovo je svakako rezultat blizine Primorju i uticajima sa zapada koji oblikuju stil gradnje.

Kada je riječ o srednjovjekovnim crkvama na području današnje Bosne i Hercegovine, onda se govori o jednostavnijim zdanjima. Monumentalna arhitektura poput katedrala se na ovim područjima nije javila. Takva arhitektura zahtjevala je velika ulaganja koja usljed specifične vjerske i društvene situacije nisu bila moguća. Zanimljiv je podatak da se u prvoj polovini XIII vijeka namjeravala graditi izvjesna katedrala pod inicijativom dominikanaca. U literaturi se navodi da je ovaj objekat trebao biti podignut u mjestu Brdo u župi Vrhbosni, ali on nikada nije bio dovršen.⁸³ Veća ulaganja u graditeljstvo u Bosni se javlja tek tokom XV vijeka kada dolazi do jačanja crkvenih organizacija.⁸⁴ Iako je prije dolaska franjevaca postojalo crkveno graditeljstvo, ono je u velikoj mjeri zaživjelo njihovim dolaskom krajem XIII vijeka. Također, za razvitak franjevačkog graditeljstva značajan je i proces urbanizacije u drugoj polovini XIV vijeka iz razloga što se franjevačka zajednica smatrala izrazito gradskim redom. Oni uz pomoć trgovaca, rudara Sasa i Dubrovčana podižu nekoliko objekata i tako

⁸⁰ Mićević – Đurić i Soldo – Rešetar, 2017, 357.

⁸¹ Isto, 339-358.

⁸² Tomasović, 2017, 274.

⁸³ Filipović, 2017, 544.

⁸⁴ Mikulić, 2000, 87-88.

omogućavaju u Bosnu ulazak elemenata gotičkog stila, tada već karakterističnog za zapadnu Evropu.⁸⁵ Uprkos njihovom ogromnom uticaju, u Bosni se nije organizovao nijedan samostan u pravom obliku kakvog ga je gotičko doba zamišljalo, kao jednog od žarišnih mjesta oertavanja svojih načela. Kao najveći razlog za to Anđelić navodi nedostatak središnje jake organizovanosti ovog reda.⁸⁶ U gotovo svakoj crkvenoj općini, varoši ili gradu postojala je crkva, a u većim gradovima i više njih.⁸⁷ Stoga je moguće utvrditi da je njihova brojnost bila velika. Graditeljskoj djelatnosti franjevac može se sa sigurnošću pripisati šest otkrivenih crkava koje se mogu datirati u vrijeme od 40-tih godina XIV do 60-tih godina XV vijeka. Ovi arheološkim putem identifikovani objekti, predstavljaju mali dio obimne građevinske djelatnosti franjevac, koji su u tom periodu podigli u Bosni više desetina samostanskih objekata i još više crkava.⁸⁸ Ispitane su dvije crkve na Bobovcu, po jedna u Kraljevoj Sutjesci, Bakićima, Olovu, Srebrenici, Arnautovićima kod Visokog (Mile), Varošišću kod Vranduka i crkva u Jajcu. Svi ovi objekti pokazuju osnovne karakteristike gotičkog stila i posjeduju još neke elemente koji karakterišu franjevačko graditeljstvo u čitavoj Evropi.⁸⁹ U ovom kontekstu prvenstveno se misli na sam tlocrt građevine koji se uglavnom ponavlja. To su bile longitudinalne građevine, uglavnom jednobrodne, sa često prostranim korom, prezbiterijem i u pravilu poligonalnom apsidom. Po funkciji pet bosanskih crkava su samostanske, jedna je varoška (Bakići), a dvije dvorske (Bobovac i Kraljeva Sutjeska). Sve samostanske crkve imaju izrazitu dužinu, a raščlanjenost unutrašnjeg prostora sasvim je jednostavna. Prostor mogu sačinjavati samo dvije prostorije, glavni brod i prezbiterij, kao što je to slučaj u Sutjesci, Bakićima, Srebrenici, Jajcu. Objekat može biti podjeljen na tri prostora: glavni brod, kor i prezbiterij kao što je to učinjeno u Varošišću kod Vranduka, Visokom, velikoj crkvi i grobnoj kapeli na Bobovcu. Odvajanje pojedinih prostorija vršeno je masivnom kamenom pregradom u jednom slučaju (Varošišće kod Vranduka), a u drugim slučajevima pregrade su morale biti drvene ili simbolične. Prizidane sakristije prisutne su kod crkava u Jajcu, Visokom i Varošišću, a naknadno sagrađen zvonik imala je crkva u Jajcu. Navedene karakteristike svrstavaju ove crkve u okvire gotike, u grupu tzv. propovjedničkih crkava.⁹⁰ Gotika se uviđa i u kamenoj dekoraciji ovih objekata u kojima se prepoznaju kontinentalni, primorski ili lokalni uticaji.

Na prvom popisu samostana bosanske vikarije iz 1375. godine bilo je ukupno četiri

⁸⁵ Mikulić, 1998, 165.

⁸⁶ Anđelić, 1973, 201.

⁸⁷ Mikulić, 1997, 207.

⁸⁸ Anđelić, 1973, 201.

⁸⁹ Mikulić, 2000, 88.

⁹⁰ Anđelić 1973, 205-206.

samostana: Sutjeska, Olovo, Mile i Srebrenica, a kasnije nastaju i drugi. Za vrijeme jačanja bosanskog vikarijata pisani izvori spominju i one u Visokom, Bistrici, Rami, Šćitu, Glamoču, Vranduku, Zvorniku i Mostaru. Neki od njih se nisu dugo održali te propadaju od XVI vijeka, poput Fojnice ili Jezera.⁹¹ U pogledu građevinskih karakteristika i organizacije prostora bosanske crkve pokazuju raznolikost, a građevinski materijal od kojeg su izgrađene odgovara uslovima terena. Po krševitim krajevima u Hercegovini i nekim krajevima u Bosni zidanje je vršeno kamenom u krečnom malteru, ali je u šumovitim dijelovima često upotrebljavano i drvo. Nije zabilježen nijedan slučaj gdje se koristila opeka kao materijal.⁹² Kada je riječ o gotičkom stilu, bosanska crkvena gotika pripada zrelijim fazama ovog stila.⁹³ Poput profane arhitekture, pojedini objekti ovog tipa usljed značajnijeg materijala bivaju prezentovani u zasebnim cjelinama dok će ostali biti analizirani u nastavku.

5.1 Analiza gotičkih elemenata na pojedinim srednjovjekovnim bosanskim crkvama

Najranije datirana gotička građevina koja je podignutom na tlu današnje Bosne i Hercegovine, koja je ujedno i sakralnog karaktera, jeste *crkva sv. Antuna u Bihaću*. Marko Vego koji je pisao o crkvi navodi da je ona podignuta 1266. godine u Bihaću, kao i da se uz nju nalazio dominikanski samostan.⁹⁴ Samim time i crkva se vezuje se djelovanje ovog crkvenog reda. Mehmed Mujezinović nakon svoje analize navodi kako je ona zapravo podignuta tokom XIV vijeka. Također se navodi kako je 1592. godine, nakon osmanskih osvajanja Bihaća, crkva bila preuređena u džamiju koja od tada nosi naziv Fethija.⁹⁵ Ovim potezom znatno je izmjenjen izvorni izgled objekta, ali ga je nastavak korištenja očuvao do danas. Stoga je i danas na njemu moguće vidjeti gotičke elemente koji su mu pripadali od samog početka. Od prvobitnih elemenata sačuvano je pročelje sa gotičkim portalom, prozorska rozeta sa osam krakova iznad portala, te uski gotički prozori u bočnim zidovima. Čitav objekat je rađen od pravilno tesanog kamena, a u literaturi se spominje i da je imao gotički toranj koji je porušen.⁹⁶ Portal na crkvi kojeg je i danas moguće vidjeti je jako dobre izrade. Njega nadvisuje prelomljeni luk sa dvije arhivolte, dok su dovratnici profilisani u vidu

⁹¹ Fisković, 2005, 32.

⁹² Anđelić, 1984, 478.

⁹³ Mikulić, 2000, 89.

⁹⁴ Vego, 1954, 256.

⁹⁵ Mujezinović, 1982, 60.

⁹⁶ Isto, 60-61.

polustupova. Iznad njega moguće je vidjeti i dvije konzolice koje strše iz zida. Na ovom objektu je od XIX vijeka rađeno nekoliko konzervatorskih i restauratorskih radova, te se on nalazi u prilično dobrom stanju.⁹⁷ Ovo zdanje je zbog *in situ* očuvanosti ovih srednjovjekovnih elemenata od izuzetne važnosti za poznavanje ove umjetnosti.

(Slika 8, Fethija u Bihaću, preuzeto sa: [https://bs.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Biha%C4%87_%E2%80%93_Fethija_Mosque_\(2007\).jpg](https://bs.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Biha%C4%87_%E2%80%93_Fethija_Mosque_(2007).jpg))

Kao što je već naglašeno, veliki broj srednjovjekovnih sakralnih objekata podignut je inicijativom franjevac. Obično su to crkve koje se odlikuju istim tlocrtom, a građene su često zajedno sa samostanima. Jedna takva javlja se i u *Bakićima kod Olova*, vjerovatno posvećena sv. Roku. Ovaj objekat zapravo je bio filijalna crkva olovskog franjevačkog samostana koju pisani izvori spominju tek u XVI i XVII vijeku.⁹⁸ Međutim, njen plan otkriva srednjovjekovno porijeklo. Kako prenosi Pavao Anđelić, crkva se po svojoj funkciji ubraja u tip varoške crkve. Njen plan sastoji se od jednostavnog broda sa izduženim prezbiterijem i pravougaonom apsidom. Objekat su dodatno ojačavali kontrafori sa vanjske strane. Ovaj plan u cjelini odgovara srebreničkoj, sutješkoj, starijoj bobovačkoj i jajačkoj crkvi. Arheološko iskopavanje objekta vršeno je 1968. i 1969. godine, a vodio ga je prof. fra Krunoslav Misilo.⁹⁹ U Olovu je osnovan i franjevački samostan koji se datira u XIV vijek. U literaturi se navodi da je ovaj samostan uz srebrenički, zvornički i fojnički važio za najstariji samostan u Bosni.¹⁰⁰

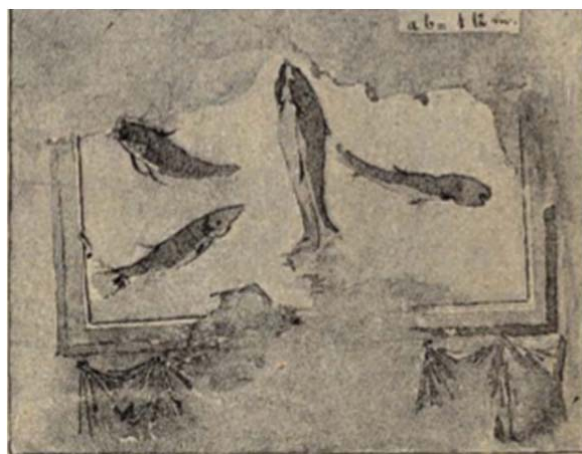
⁹⁷ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1335, stranica posjećena 20.01.2020.

⁹⁸ Anđelić, 1973, 203.

⁹⁹ Isto, 203.

¹⁰⁰ Herman, 1889, 68-69.

Smatra se da je sagrađen uz već prethodno podignutu crkvu koja je bila posvećena sv. Mariji. *Crkva sv. Marije* bila je longitudinalna građevina sa polukružnom apsidom i kapelicom smještenom sa lijeve strane od ulaza. Crkveni pod bio je pokriven sa šest kamenih ploča pod kojima je bilo isto toliko grobnica. Kroz vrata se dolazilo u trijem samostana koji se protezao duž desnog crkvenog zida i nalikovao je više na tvrđavu nego na samostan. Bio je poznat po čudotvornoj ikoni "Olovska gospa" koja se tu čuvala.¹⁰¹ U ruševinama samostana sv. Marije u Olovu, u kapeli crkve, pronađene su i najstarije freske zapadnog stilskog smjera. Pronašao ih je Kosta Herman prilikom iskopavanja 1886. godine i datirao u XVI vijek.¹⁰² Na osnovu crteža fragmenta koji je ostavio, ustanovljeno je da je podloga kapelice bila ukrašena sa dva dekorativna friza. Na donjem dijelu nalazile su se slikane nabrane zavjesice, dok su se iznad njih nalazila uokvirena pravougaona polja. Unutar polja, na svijetlijoj pozadini, predstavljene su ribe usmjerene na razne strane. Iznad ovog polja su vjerovatno tekle kompozicije sa figuralnim predstavama.¹⁰³

(Slika 9, Freske iz olovske crkve, preuzeto iz: Herman, 1889, 65)

Olovske freske razlikuju se od onih koje su konstatovane u bobovačkoj kapeli i u Jajcu po svojoj sadržajnosti, ali i arhaičnosti u stilu. Zavjesice koje su prisutne ispod pravougaonih polja tipične su za sve epohe bizantijskog zidnog slikarstva u našim krajevima, a polja sa ribama su karakteristična za zapadno slikarstvo. Motiv ribe poznat je još u ranokršćanskoj umjetnosti gdje je simbolizovao Isusa Krista. Također, same ribe se poistovjećuju sa

¹⁰¹ Herman, 1889, 68-69.

¹⁰² Isto, 68-69.

¹⁰³ Kajmaković, 1971, 79-80.

vjernicima, tj kršćanima što bi i ovdje mogao biti slučaj.¹⁰⁴ Za razliku od Koste Hermana, Zdravko Kajmaković smatra da se freske u Olovu ne mogu staviti u period nakon 1463. godine, te ih datira u kraj XIV vijeka.¹⁰⁵ Iako su pronađeni u fragmentima, ipak ovi ostaci fresaka su dosta vrijedni za analiziranje srednjovjekovnog slikarstva zapadnog karaktera na ovim prostorima.

Jedan od najstarijih franjevačkih samostana podignutih u Bosni jeste i onaj u Srebrenici. Prvi put se spominje zajedno sa *crkvom sv. Marije* 1378. godine, a iz ugovora sa nekim dubrovačkim klesarima očigledno je da su veći građevinski radovi na ovim objektima obavljani tokom XV vijeka.¹⁰⁶ Naime, Cvito Fisković je u dubrovačkom arhivu pronašao nekoliko dokumenata koji svjedoče o bogatim vezama dubrovačkih graditelja i područja Srebrenice u kojima se nalazila dubrovačka kolonija. Riječ je o ugovorima iz kojih se može vidjeti da su velikaši, a naročito srebrenički franjevci, u nekoliko navrata pozivali dubrovačke graditelje da grade nove ili ukrašavaju već postojeće crkve u gotičkom stilu. Konkretni ugovori koje on navodi potiču iz prve polovine i polovine XV vijeka. Iako predstavljaju svjedočanstvo o brojnim radovima, Fisković navodi da se ne može reći o kojim se objektima tačno radilo.¹⁰⁷ Stoga je moguće da su dubrovački majstori imali svog udijela i u jednom dijelu crkve sv. Marije u Srebrenici. Iako nisu obavljena arheološka istraživanja, moguće je vidjeti osnovne konture ove crkve. Ponovo je riječ o jednobrodnom zdanju u formi jednostavne dvorane sa naglašenim prezbiterijem i pravougaonom apsidom. Mikulić navodi kako su crkva i samostan srušeni tokom ratova krajem XVII vijeka¹⁰⁸, tako da o njoj nema više podataka. Budući da se navode podaci o radu dubrovačkih majstora, kao i da crkva posjeduje osnovne konture ostalih franjevačkih gotičkih zdanja, moglo bi se naslutiti da je rađena u ovom stilu. U izvorima se spominje i još jedna crkva u ovom kraju koja je bila posvećena *sv. Nikoli*, a podignuta je u XIV vijeku. Radi se o jednobrodnom zdanju, pravougaonog oblika sa dva pilastra na dužim stranama. Oni prerastaju u oštro zasvođena pojačanja svoda za koji se navodi da je gotički. Crkva je za vrijeme Osmanlija preuređena u džamiju koja je u narodu poznata kao Bijela džamija.¹⁰⁹ Fisković konkretno za ovu crkvu navodi kako je ona zapravo bila preuređena franjevačka crkva na kojoj su 1453. godine radili dubrovački majstori.¹¹⁰ Kada je riječ o graditeljstvu u Srebrenici, zanimljiv podatak koji

¹⁰⁴ Hall, 1998, 287.

¹⁰⁵ Kajmaković 1971, 79-80.

¹⁰⁶ Mikulić, 2000, 96.

¹⁰⁷ Fisković, 1973, 150-153.

¹⁰⁸ Mikulić, 2000, 96.

¹⁰⁹ Mujezinović, 1982, 135.

¹¹⁰ Fisković, 1973, 156.

donosi Fisković jeste i ugovor sa kraja aprila 1504. godine. Ovim ugovorom se zastupniku samostana obavezuju tri dubrovačka klesara da će otići u Srebrenicu, te s vlastitim alatom kojim se klešu posebno izrađeni dijelovi građevine, zidati lukove, nadsvođavati, oblikovati prozore, vrata itd. Dalje u tekstu govori kako su ovi zidari mogli unijeti u Srebrenicu kasnogotički stil, odnosno cvijetnu gotiku kao i prve početke renesanse.¹¹¹ Dakle, pisana svjedočanstva o bogatoj graditeljskoj i skulptorskoj djelatnosti mogućeg gotičkog stila u Srebrenici postoje, ali ne i materijalna koja bi ovu priču u cjelosti dopunila.

Crkva u Varošišću kod Vranduka počela je sa gradnjom nešto prije 1449. godine, a radovi na njenoj umjetničkoj opremi nisu bili dovršeni ni 1462. godine.¹¹² Njeno hronološko određivanje ne predstavlja veći problem jer postoji nekoliko pisanih izvora u kojima se spominju imena pojedinih donatora ove crkve i vrijeme donacija, te se iz tog razloga dozvoljava prilično precizno određivanje vremena njene gradnje. Naime, Anđelić prenosi da se u arhivu grada Šibenika nalazi podatak da je šibenski kipar Ivan Hrelić 1462. godine sklopio ugovor s upravnikom franjevačkog samostana i crkve sv. Marije u Vranduku. Ovim ugovorom dogovoreno je da će Hrelić raditi u Vranduku tri mjeseca, te samim time biti i uredno plaćen.¹¹³ Ovaj kipar bio je jedan od učenika poznatog umjetnika Jurja Dalmatinca koji je djelovao u duhu cvjetne gotike. Hrelić je radio na gradskim zidinama Paga, potom na zvoniku starije crkve sv. Šimuna u Zadru na kojem je klesao svodove, zidne vijence i stupiće s glavicama, vjerovatno za bifore, pa Cvito Fisković pretpostavlja da je slične građevinske ukrase izrađivao i na crkvi u Vranduku.¹¹⁴ Međutim, Anđelić koji je istraživao ovaj lokalitet 60-ih godina prošlog vijeka, navodi kako ovaj pokušaj vjerovatno nije bio ostvaren budući da malobrojna kamena plastika ne pokazuje elemente cvjetne gotike. Od dekoracije pronađeno je samo nekoliko desetina ulomaka na kojima je moguće primjetiti kanelure i manje profilacije.¹¹⁵ Ovo je još jedan od primjera gdje se određeni podaci dobijaju iz pisanih izvora, ali ne i materijalnih budući da nisu opstali. Crkva u Varošišću je u cjelini gotička, tip propovjedničke ili dvoranske crkve koja odgovara graditeljstvu franjevaca ili dominikanaca tog doba.¹¹⁶ Podigli su je upravo franjevci, a posvećena je sv. Mariji. Gotičke odlike se ogledaju u planu građevine koji podrazumijeva longitudinalnost, poligonalnu apsidu i upotrebu kontrafora. Brod je u formi jednostavne dvorane, dugog kora i povećanog prezbiterija kojeg pokriva krovna konstrukcija od drveta. Dvorana je prilagođena velikom

¹¹¹ Fisković, 1973, 152.

¹¹² Anđelić, 1973, 451.

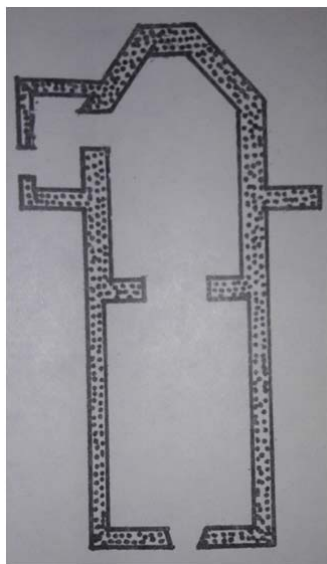
¹¹³ Isto, 449.

¹¹⁴ Fisković, 1973, 158.

¹¹⁵ Anđelić, 1973, 451.

¹¹⁶ Mikulić, 2000, 90.

broju vjernika koji slušaju propovijed, dok je prostrani kor rezervisan za članove redovničkih samostanskih zajednica. Ovo je naglašeno kamenom pregradom koja je odvajala kor i glavni brod.¹¹⁷ U suštini moguće je vidjeti da se i na ovom primjeru prate osnovni elementi franjevačkog graditeljstva kada je riječ o samoj formi zdanja. Ona se u ovom segmentu može povezati sa kontinentalnim uticajima, dok je po pitanju dekoracije postojala tendencija ka primorskim uticajima. Iz podatka koji govori o sklapanju ugovora sa šibenskim kiparom vide se mogućnosti i želje crkvenih velikodostojnika da svoje zdanje ukrase izvrsnim radovima po posljednjoj modi i u zadnjim godinama opstanka bosanske države.

Slika 10. Tlocrt crkve u Varošiću kod Vranduka, (preuzeto iz: Anđelić, 1973, 204)

Franjevački doprinos srednjovjekovnom bosanskom graditeljstvu vidljiv je i na ostacima crkve u mjestu *Krupa na Vrbasu*, nedaleko od Banja Luke. Velika franjevačka crkva i samostan nalazili su se na lokalitetu zvanom "Zidine", u blizini ruševina srednjovjekovnog Greben – grada.¹¹⁸ Danas se na ovom lokalitetu nalazi pravoslavna crkva koja je krajem XIX vijeka sagrađena i uređena na ostacima one iz srednjovjekovnog perioda. Kako se pretpostavlja, stara crkva je prešla u posjed pravoslavne crkve za vrijeme XVI vijeka, nakon osmanskih osvajanja.¹¹⁹ Oni su je nekoliko puta obnavljali i dograđivali za svoje potrebe, pritom ne mjenjajući suštinu i osnovne oblike franjevačkog graditeljstva. U konačnici su tokom austrougarske vladavine podigli novi sakralni objekat uz mnogobrojne priloge

¹¹⁷ Anđelić, 1973, 441.

¹¹⁸ Galjuk, 1989, 99.

¹¹⁹ Isto, 99.

zemaljske vlade, sveštenstva i stanovništva.¹²⁰ Arheološka istraživanja sakralnog kompleksa koji je obuhvatao samostan i crkvu izvršena su 1986. godine, a realizovao ih je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode – Banja Luka. Iskopavanja su vršena izvan crkve, naročito oko vanjskog apsidalnog dijela.¹²¹ Utvrđen je tlocrt koji je identičan prethodno navedenim crkvama franjevačkog karaktera. Čine ga izdužen brod sa pravougaonom apsidom čiji je prvobitan oblik ustanovljen arheološkim iskopavanjima. Apsida koja se danas nalazi je polukružna, te zajedno sa tornjem i drugim elementima pravoslavnog obreda predstavlja kasnije preinake crkve. Ukupna dužina vanjskog zida je 35 m, a širina 12 m, te time prevazilazi gabarite Velike crkve na Bobovcu koja se do ovih istraživanja smatrala najvećom srednjovjekovnom crkvom u Bosni i Hercegovini.¹²² Kao originalni elementi koji su još uvijek prisutni na zdanju, izdvajaju se uski i visoki prozori na južnom zidu koji odaju gotičku notu. Također, nekoliko fragmenata kamene plastike svjedoči o prisustvu gotičkog stila na ovom sakralnom objektu. Riječ je o fragmentima prozora sa šiljatim lukom, dio rozete i dovratnika. Boris Graljuk spominje kako se na jednom fragmentu prozorskog okvira može naći motiv "dijamantske vrpce" čije analogije pronalazi sa crkvom sv. Ive u Podmilačju i crkve u Jajcu.¹²³

Isti motiv nalazi se na fragmentu iz crkve u *Veseloj kod Bugojna*, a njegovo prisustvo na svim ovim lokalitetima se interpretira kao poveznica sa dalmatinskim majstorima i uticajima. Vidno je da se ovaj element ponavlja i koncentriše na području oko Jajca kao svjedočanstvo o jačim refleksijama gotike sa jadranskog primorja. Crkva u Veseloj je dugo vremena bila zapostavljena, te joj se u skorije vrijeme posvetila pažnja. Ovaj lokalitet je nekoliko puta u prošlosti bivao devastiran i prekopavan, najčešće u svrhe građenja hidrocentrale bankara Mauricija Stappa 30-ih godina prošlog vijeka, što je svakako poremetilo izvorni kontekst nalaza i otežalo posao budućim istraživačima. Prva sondažna istraživanja lokaliteta vršena su 80 – ih godina prošlog vijeka od strane Đorđa Odavića iz Muzeja Hercegovine Trebinje i Ivanke Ribarević iz Muzeja Hercegovine Mostar, ali rezultati istih nisu bili objavljeni. Nakon ponovnog otkrivanja objekta od strane vlasnika imanja, uslijedila su sistematska istraživanja koja su se odvijala tokom 2014. i 2015. godine.¹²⁴ Prvu fazu istraživanja vršio je Zavičajni Muzej u Travniku, dok su posljednja istraživanja vršili

¹²⁰ Graljuk, 1989, 101.

¹²¹ Isto, 103

¹²² Isto, 105-106.

¹²³ Isto, 105.

¹²⁴ Škegro i ostali, 2017, 117-151.

djelatnici Franjevačkog Muzeja u Tomislavgradu "Fra Jozo Križić".¹²⁵ Ovi poduhvati doveli su do značajnih rezultata, ali ne i konačnih. Iskopani su preostali zidovi crkve, te je pronađeno mnoštvo značajnih nalaza poput ostataka kamene plastike, fresko – slikarstva, grobne arhitekture, kao i nekoliko grobova sa vrijednim priložima. Oni svjedoče da se radilo o jednom iznimno važnom sakralnom objektu sa kraja srednjeg vijeka koji bi se trebao u budućnosti podrobnije istražiti i analizirati.

Nekoliko franjevačkih hroničara spominje postojanje franjevačkog samostana u Veseloj već od kraja XVII vijeka¹²⁶ sa kojim bi se ova crkva mogla povezati. Razmatrajući sam tlocrt objekta, on nosi izvjesne elemente franjevačke arhitekture. Njega čini glavni brod sa bočnim prostorijama na južnoj i sjevernoj strani, kao i pravougaona apsida kakva se susreće i na ranije pomenutim lokalitetima. Njegova bogata oprema, koju su sigurno izrađivali vrsni majstori, te bogati nalazi unutar istog, navode na zaključak da je riječ o značajnom objektu u kojeg su ulagali moćnici. Njegova datacija nije utvrđena, ali je jasno da se radi o crkvi iz kasnog srednjeg vijeka koja je mogla nositi izvjesne elemente gotičkog stila. Prvenstveno je riječ o kasnoj gotici koja se širila sa Primorja, iz dalmatinskih krajeva, što je moguće prepoznati na nekoliko fragmenata kamene plastike. Naime, u dalmatinskim arhivima mogu se naći podaci o bogatim trgovačkim vezama između područja Vesele Straže i dalmatinskih gradova¹²⁷, kao i o drugim kulturnim interakcijama, što bi potkrijepilo ove navode. Istraživači crkve iznose pretpostavku da je u njoj gradnji učestvovao i Juraj Gradomilović za kojeg se navodi da potiče iz Vesele Straže¹²⁸. Naime, riječ je o majstoru koji se spominje u ugovorima iz dalmatinskih arhiva koje je istraživao Cvito Fisković. Ovaj istraživač navodi kako je Gradomilović učio u splitskoj radionici znamenitog Andrije Alešija tokom XV vijeka odakle je preuzimao manir kasnogotičkog graditeljstva.¹²⁹ On je, prema navodima, mogao učestvovati i u gradnji na dvoru u Jajcu gdje se prepoznaju refleksije dalmatinskih radionica. Budući da je takav materijal prepoznat i u Veseloj, Gradomilović se ističe kao potencijalni majstor koji je učestvovao u dekorisanju crkve. Direktna analogija koja se pronalazi jeste i isklesan motiv "dijamantske vrpce" koji je ustanovljen na fragmentu iz Vesele, te na tornju sv. Luke koji se nalazi u Jajcu.¹³⁰

¹²⁵ Škegro i ostali, 2017, 139.

¹²⁶ Škegro i ostali, 2017, 123-125.

¹²⁷ Isto, 120-121.

¹²⁸ Isto, 2017, 141.

¹²⁹ Fisković, 1973, 159.

¹³⁰ Škegro i ostali, 2017, 141.

(Slika 11, Motiv dijamantske vrpce, preuzeto iz: Škegro, Sejfuli, Ćorić, 142, 2017.)

U okviru crkve pronađeno je još nekoliko fragmenata profilisanih dovratnika i nadvratnika koji svjedoče o njenoj značajnoj i bogatoj umjetničkoj opremi. Budući da se veći dio materijala pripisuje dalmatinskim uticajima, takav je slučaj i sa nađenim ostacima fresko – slikarstva. Naime, istraživači Škegro, Sejfuli i Ćorić navode da ne treba isključiti mogućnost da je njih radio domaći slikar Dragić Medošević iz Bosanskog Grahova, koji je polovinom XV vijeka učio slikarstvo kod splitskog slikara Dujma. Ipak, za neke veće interpretacije i analize ovog slikarstva, prostora nema. Riječ je o freskama čiji su se tragovi nalazili po cijelom zidu od istočnog ulaza u sjevernu prostoriju, te do ulaza iz sjeverne u srednju prostoriju, kao i po istočnoj strani tog ulaza. Riječ je o vrlo jednostavnim motivima koje uglavnom čine nejednaki crveni i bijeli pravougaonici koji su oivičeni tamno – plavom trakom. Ponegdje je zatečen i motiv jednokrakog križa kojeg čine bijeli pravougaonici, sa svijetlo – zelenim kvadratom u sredini.¹³¹ Istraživači ove crkve motive crvenih i bijelih polja povezuju sa porodicom Vladislava Vukčića Kosače koji 1463. godine dobija ove posjede. Naime, ove boje prisutne su na grbu Kosača¹³² kojima bi se tako moglo pripisati izvjesno opremanje crkve. Iako je riječ o veoma rustičnom prikazu, značajna je količina očuvanih *in situ* nalaza, kao i intenzitet boja na njima. Značajni nalazi jesu grobnice u oltarskom prostoru, naročito grobnica sa ostacima muškarca i žene koji su bili prekriveni plaštom prožetim zlatnim i srebrnim nitima. Također, u nekim grobovima nađeni su zlatni predmeti, novčići i prstenje što svjedoči o pokopu pripadnika plemstva.¹³³ Crkva u Veseloj svakako se može svrstati u jedan od sakralnih objekata koji se odlikuje bogatom opremom i nalazima. Time se ova crkva već odvojila od pomenutih objekata, te uvrstila u red značajnijih

¹³¹ Škegro i ostali, 2017, 128.

¹³² Isto, 142.

¹³³ Isto, 2017, 139.

srednjovjekovnih crkava o čijoj bi se važnosti i prošlosti u budućnosti svakako moglo više otkriti.

Kao značajan primjer gotičkih impulsa može se izdvojiti *crkva u Golubiću*. Lokalitet Crkvina u Golubiću je niski brežuljak koji se podiže u samom današnjem naselju Golubiću, na lijevoj obali Une, 6 km južno od Bihaća. Vaclav Radimsky je prilikom rekognosciranja terena u okolini Golubića zabilježio da se na platou brežuljka vide temelji zgrade dužine 13 m i širine 6 m. Radilo se o kršćanskoj crkvi za koju Radimsky kaže da je izgrađena na mjestu na kojem je nekada postojao mitrej. Ovo je zaključeno jer se među spolijama koje su ležale na groblju oko ove zgrade, nalazila ara posvećena Mitri i reljef koji se odnosi na njegov kult.¹³⁴ Crkva ima plan jednobrodne male crkve sa četvrtastom apsidom što govori da je crkava ovakvog plana bilo i u zapadnoj Bosni. Od zidova zgrade vide se samo zidovi apside. Zidovi se sastoje od velikih blokova pješčara koji su skoro svi spolija sa antičkog groblja. Među ostacima zidova mogu se razlikovati tri vrste: temelji jednobrodne bazilike sa četvrtastom apsidom, zatim temelji jedne kapele koja je bila građena na temeljima ove crkvice, te jedan fragment zida uz južni zid crkve koji je vjerovatno pripadao nekoj ranijoj zgradi jer se razlikuje po materijalu.¹³⁵ Unutrašnjost crkve se nije mogla ispitati zbog mnoštvo recentnih grobova. Naišlo se na mnogo fragmenata kostiju bez priloga. U šutu apside je nađeno nekoliko vjenaca i profilisani luk vrata, a u jugoistočnom uglu apside nađen je uzidan pilaster kapitel srednjovjekovne crkve. Na osnovu ovih arhitektonskih ukrasa, crkva se ubraja u red skromnih crkava gotičkog stila.¹³⁶

Primjetno je da sve pomenute crkve posjeduju osnovne elemente franjevačkog graditeljstva koje podrazumijevaju izdužen brod i pravougaonu apsidu, kao i da su većom mjerom podignute od strane franjevaca. Njihove sličnosti pronalaze se sa sakralnim objektima koji nastaju na prostorima kojima vlada Stjepan Vukčić Kosača tokom XV vijeka. Marinko Tomasović primjećuje da se sačuvani ostaci crkava između donjih tokova rijeka Cetine i Neretve odlikuju gotičkim elementima, kao i da se mogu datirati za vrijeme vlasti Stjepana Vukčića Kosače. Tada je i sama likovna umjetnost bila u razvoju, a Stjepan Vukčić se navodi kao ktitor pojedinih crkava. Na nekima od njih se on direktno i spominje kao što je to slučaj sa crkvom sv. Stjepana u Drašnicama. Sa ove crkve sačuvan je natpis sa imenom hercega Stjepana, kao i godinom 1466 – om. Crkve ovog područja danas su znatno izmjenile svoj

¹³⁴ Radimsky, 1893, 575-635.

¹³⁵ Čremošnik, 1956, 128.

¹³⁶ Isto, 129.

izvorni izgled što je posljedica različitih pregradnji, kao i zuba vremena.¹³⁷ Kao najznačajnije i najreprezentativnije crkve izdvajaju se franjevačke crkve u Makarskoj i Zaostrogu koje su posvećene Djevici Mariji. Tomasović navodi kako su one služile kao primjer ostalim manjim crkvama koje nastaju tokom XV vijeka u Primorju.¹³⁸ To podrazumijeva izgled propovjedničkih crkava karakterističan po jednom brodu i pravougaonoj apsidi kakve su prisutne na bosanskom području. U donjoneretvanskom kraju takve su crkva sv. Nikole u Borovcima, te crkva sv. Marije i sv. Vida u Neretvi – Gabeli.¹³⁹ Ove sličnosti svjedoče o stilskoj i kulturološkoj povezanosti i razmjeni uticaja između Primorja i unutrašnjosti bosanskog područja. Idući ka istočnijim dijelovima Kosaćinih posjeda, osjete se i jači uticaji istočne crkvene arhitekture. Uprkos prostornoj dispoziciji koja se ugleda na rašku školu, pojedini elementi bivaju zapadnjački. Stoga sama arhitektura i upotreba stilova na objektima mnogo govori o društvenim i kulturnim aspektima određenih područja.

¹³⁷ Tomasović, 2017, 274.

¹³⁸ Isto, 275.

¹³⁹ Tomasović, 2017, 282.

6. VISOKO

Izrazito značajno mjesto za srednjovjekovnu bosansku prošlost jeste područje današnjeg grada Visoko koje se može pohvaliti sa nekoliko važnih lokaliteta. Svakako se radi o području u kojem su se počele ispisivati stranice srednjovjekovne bosanske samostalnosti i odakle se postepeno razvijala srednjovjekovna bosanska država. Stari grad Visoki, vladarski dvor u Moštru, krunidbena crkva u Milima, samo su neki od lokaliteta koji bi se mogli nabrojati, a već predstavljaju srednjovjekovne simbole ove države. Tu se nalazio politički, upravni, religijski centar države koji je opstajao kroz sve njene periode. Nažalost, do današnjeg dana ni ovi kulturno – historijski spomenici nisu opstali, te se njihov cjelokupan izgled i važnost čitaju na osnovu fragmenata. Budući da su građevine poput utvrde grada Visoki i crkve u Milima imale izrazit značaj i funkciju tokom razvijenog perioda bosanske države, one nisu odolijevale uplivima gotičkih uticaja koji su se odrazili na njihov izgled. Stoga će se u narednom tekstu prezentovati upravo ti elementi na pomenutim zdanjima koji su otkriveni arheološkim istraživanjima.

6.1 Historijat istraživanja

Prvi kratak opis utvrde Visoki dao je Đorđe Stratimirović u posljednjoj deceniji XIX vijeka.¹⁴⁰ Potom su o njemu pisali Ćiro Truhelka, Julijan Jelenić i Hamdija Kreševljaković koji daju osnove podatke o gradu.¹⁴¹ Đoko Mazalić polovinom prošlog vijeka daje nešto opširniju sliku o gradu, kao i njegovom potencijalnom izgledu.¹⁴² Prvim arheološkim istraživanjima rukovodio je Pavao Anđelić 1976. godine, te rezultate istih prezentovao u monografiji: *Visoko i okolina kroz historiju*.¹⁴³ Tokom 1994. godine došlo je do slučajnih nalaza koji su pripadali srednjovjekovnom gradu Visoki. Riječ je o značajnim fragmentima arhitektonske plastike koji su upotpunili sliku o stilskom i umjetničkom izražaju prisutnom na ovom gradu. Tom prilikom izvršena su i arheološka istraživanja o čijim rezultatima je pisala Nataša Šahinović.¹⁴⁴ Nakon toga, 2008 godine istraživanja vrše Lidija Fekeža i Mirsad Sijarić, a rezultati njihovih istraživanja nisu objavljeni.¹⁴⁵ Kada je riječ o krunidbenoj i grobnoj crkvi

¹⁴⁰ Stratimirović, 1891, 220-221.

¹⁴¹ Kreševljaković, 1953, 16.

¹⁴² Mazalić, 1954, 227-253.

¹⁴³ Anđelić, 1984, 166-184.

¹⁴⁴ Šahinović, 2001, 386-393.

¹⁴⁵ Kaljanac i Silajdžić, 2017, 77.

u Arnautovićima kod Visokog, prvo istraživanje njenih ostataka izvršio je Karl Patsch. Prilikom iskopavanja 1909. i 1910. godine, Patsch je otkopao ruševine crkve i jedan dio groblja koji se prostirao uz crkvu, ali sticajem okolnosti izvještaj o iskopavanju nikad nije bio objavljen. Kako Anđelić navodi, kasnije je pronađen Patschov plan otkopanih ruševina i groblja koje je on analizirao.¹⁴⁶ Godine 1965. započeto je reviziono iskopavanje crkve pod rukovodstvom Ljiljane Tomičić, direktora Zavičajnog muzeja u Visokom, ali je iz finansijskih razloga prekinuto.¹⁴⁷ Sistematsko iskopavanje pod rukovodstvom Pavla Anđelića vršeno je u periodu od 1976-1977. godine.¹⁴⁸ Slaviša Perić i Svetozar Pudarić radili su arheološko iskopavanje zaštitnog karaktera na lokalitetu Zidine u Arnautovićima prilikom čega su našli keramički lončić s ćirilskim natpisom: "Mili".¹⁴⁹ Potom su vršeni konzervatorski – restauratorski radovi tokom sedamdesetih i devedesetih godina prošlog vijeka.¹⁵⁰ Novija istraživanja u Milima vršena su 2017. godine od strane Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu na čelu sa Adnanom Kaljancem.¹⁵¹

6.2 Opis grada i analiza profane arhitekture

Kako navodi Mazalić, Visoko je važilo za zametak (ili jezgro) bosanske srednjovjekovne države. Ovo područje bilo je središte države od XII vijeka, pa sve do pred propast države. Ovaj status grad je očuvao i pored razvoja kasnije važnijih gradova poput Bobovca, Kraljeve Sutjeske ili Jajca.¹⁵² Grad Visoki se u izvorima prvi put spominje 1355. godine, ali su naučnici saglasni u tome da je svakako nastao ranije. Posljednji put se spominje 1626. godine, na spisku napuštenih gradova.¹⁵³ Redžić navodi da se ovaj grad može identifikovati sa nazivima *Bosna*, *Bossina*, *Posana*, te da se takav spominje i ranije u povelji Stjepana II Kotromanića.¹⁵⁴ Visoki je važio za kraljevski grad u kojem su bosanski vladari boravili, izdavali povelje, te grad u kojem su se održavali sabori i donosile važne odluke po pitanju države.¹⁵⁵ Imao je svoje podgrađe Podvisoki. Pored toga Visoki je imao svoga kneza, a u literaturi se spominje nekoliko njih.

¹⁴⁶ Anđelić 1979, 185.

¹⁴⁷ Anđelić 1973, 202.

¹⁴⁸ Anđelić, 1979, 189.

¹⁴⁹ Zadro, 2004, 92.

¹⁵⁰ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1341, stranica posjećena: 01.02.2020.

¹⁵¹ <https://visoko.co.ba/arheolozi-pronasli-pet-skeleta-u-milima-kod-visokog/>, stranica posjećena: 25.06.2020.

¹⁵² Mazalić, 1954, 227.

¹⁵³ Kreševljaković, 1953, 16.

¹⁵⁴ Redžić, 2009, 214.

¹⁵⁵ Filipović, 2017, 263-264.

Što se tiče samog izgleda utvrde, bio je to grad u obliku nepravilne, izdužene elipse, izgrađen na vrhu brda Visočice. To je ujedno bilo i najistaknutije mjesto u široj okolini. Na zapadnoj i istočnoj strani elipse nalaze se dvije kvadratične kule, jedan naspram druge, od kojih je istočna bila nešto većih dimenzija. Duž istočnog zida nalazila se jedna pravougaona građevina koja je mogla biti palača unutar utvrđenog grada. Dakle, grad nije bio nekih većih dimenzija niti se razvio u utvrđenje većeg značaja, a smatra se da je njegova uloga bila prvenstveno odbrambena.¹⁵⁶ Ovakav općeniti izgled grada: jednostavan tlocrt sa kvadratnim kulama odaje više elemente romaničkog grada što potvrđuje i Pavao Anđelić.¹⁵⁷ Međutim, malobrojni ostaci kamene plastike i zaobljavanje bedema pri krajevima odaje gotičku notu.

Slika 12. Rekonstrukcija izgleda starog grada Visoki,
(preuzeto sa: <https://www.072info.com/tvrtko-i-dan-kada-je-krunisan-najveci-bosanski-kralj/>)

Značajan udio arhitektonske plastike nađen je tokom devedesetih godina prošlog vijeka. Tu se ubrajaju fragmenti dovratnika i lunete portala koji su reljefno obrađeni. Fragmenti lunete koja se nalazila iznad portala pronađeni su u cjelovitijim formama što je omogućilo da se ista sklopi, a njen izgled rekonstruiše. Naime, iznad vrata nalazio se prelomljeni luk kojeg je činila jedna izdubljena arhivolta. Luk je ujedno činio i okvir unutar

¹⁵⁶ Redžić, 2009, 215.

¹⁵⁷ Anđelić, 1984, 457.

kojeg se nalazila luneta sa reljefnim prikazom floralnog motiva. Šahinović navodi da ovaj motiv najviše nalikuje cvjetovima pasje ruže (lat. *Rosa canina*), kao i da se čitava kompozicija odlikuje naturalizmom.¹⁵⁸ Može se reći da jedan cvijet zauzima centralno mjesto u vrhu luka, te se potom širi prema dnu. Elementi prisutni na ovoj luneti su nesumnjivo gotički, a i sam izbor floralnih motiva bio je jako poželjan u srednjovjekovnoj umjetnosti, naročito ako oni sa sobom nose izvjesnu simboliku. Izrada se čini dosta korektnom, a sam izgled lunete ne obiluje brojnim detaljima niti komplikovanim scenama i prikazima. U svojoj jednostavnosti ovaj portal ostavlja sasvim zavidan utisak na posmatrača. Njegovi ulomci danas se nalaze u Zavičajnom muzeju u Visokom. Fragmenti koji su također nađeni tokom ovog perioda jesu i oni koji su pripadali dovratnicima. Jedan dovratnik na sebi je imao urezanu predstavu konjanika, kao i natpis na bosančici.¹⁵⁹ Riječ je o jednom dosta jednostavnom, šematizovanom prikazu, na kojem se mogu prepoznati dijelovi odjeće i oružja konjanika. On je prikazan u pokretu i nalikuje nekom crtežu. Njegova jednostavnost podsjeća na prikaze konjanika kakve je moguće vidjeti na pojedinim primjercima stećaka. Primjerci sa Visokog mogu se uklopiti u općenite okvire srednjovjekovne estetike srednjobosanskog područja s kraja XIV i početka XV vijeka, onakve kakva je viđena na Bobovcu ili u Sutjesci. Na malobrojnim primjerima moguće je vidjeti kako su se gotičke forme i repertoar motiva pojednostavili i prilagodili veličini i izgledu grada kakav je bio Visoko.

Slika 13. Ulomci kamenog portala sa starog grada Visoki,

(preuzeto sa: <http://ba.n1info.com/Vijesti/a405154/Visocki-muzej-cuva-nadvratnik-i-natprozornik-srednjovjekovnog-grad.html>)

¹⁵⁸ Šahinović, 2001, 390.

¹⁵⁹ Isto, 391.

6.3 Sakralna arhitektura

Crkva sv. Nikole u Arnautovićima

Vjerovatno najznačajnija srednjovjekovna crkva sa područja Visokog jeste crkva sv. Nikole u Arnautovićima. Selo Arnautovići kod Visokog identično je sa srednjovjekovnim mjestom Mili u kojem su se održavali bosanski državni sabori i u kojem se, zajedno sa franjevačkim samostanom, nalazilo sjedište bosanske vikarije osnovane 1340. godine.¹⁶⁰ Utemeljiteljem crkve smatra se bosanski ban Stjepan II Kotromanić, a istraživači poput Anđelića smatraju da je ovaj objekat bio i mjesto njegovog posljednjeg poćivanja. Na osnovu toga, izgradnja crkve datira se u prvu polovinu XIV vijeka. Analizom materijala ustanovljeno je da je ovdje sahranjen kralj Tvrtko I, a historijski podaci dozvoljavaju zaljućak da je to bila i crkva u kojoj se ovaj kralj i krunisao 1377. godine. Anđelić navodi da je objekat srušen tokom ratnih sukoba sa Austrijom u XVII vijeka.¹⁶¹ Lokalitet je danas istražen i konzerviran, a veliku prepreku pri istraživanju predstavljala je činjenica da kroz lokalitet prolazi cesta koja presijeca. Na njemu su u prošlosti vršeni različiti građevinski radovi što je pokvarilo njegovu kompaktnost.

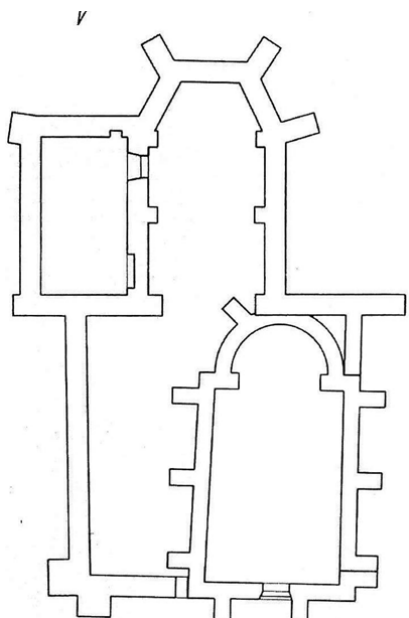
Najviše podataka o crkvi dao je Pavao Anđelić nakon svojih istraživanja sedamdesetih godina prošlog vijeka. Inaće, rijeć je o drugoj srednjovjekovnoj crkvi u BiH po veličini, ćija dužina iznosi 25 m.¹⁶² Anđelić je na lokalitetu konstatovao ćetiri građevinske ćjeline koje su nastajale sukcesivno. Kako on navodi, tokom izvjesnog perioda dolazilo je do dograđivanja objekata jedan na drugi usljed ćega se javlja preplitanje romanićkog i gotićkog stila. Prvu ćjelinu ćinila bi zidna masa o kojoj nije mnogo rećeno, dok bi drugu ćjelinu predstavljala manja romanićka crkva. Rijeć je o longitudinalnoj crkvi sa polukružnom apsidom kojoj su vjerovatno pripadali ulomci kamene plastike sa elementima romanićke umjetnosti. U konaćnici, Anđelić razlikuje gradnju dvije gotićeke crkve koje predstavljaju treću i ćetvrtu ćjelinu. Starija gotića crkva je manjih dimenzija, a ćine je longitudinalan naos i trapezoidna apsida. Apsida je ućvršćena sa dva kontrafora, te svojim poligonalnim izgledom daje objektu element gotićkog zdanja. Zadnju ćjelinu ćini veća gotića crkva koja obuhvata i romanićku i gotićeku građevinu. Njoj je dodata sakristija sa sjeverne strane, a starija gotića crkva ćinila je

¹⁶⁰ Filipović, 2017, 580.

¹⁶¹ Anđelić, 1973, 201-202.

¹⁶² Filipović, 2017, 682.

njen kor. Naos je sada imao više kvadratni oblik.¹⁶³ Ove pregradnje crkve Anđelić objašnjava potrebom vladara za širim prostorom u objektu, bilo da se radi o potrebama sahranjivanja ili potrebama Tvrtkovog krunisanja.¹⁶⁴ Maja Lovrenović u svom radu navodi kako se zapravo oduvijek radilo o jednom gotičkom objektu koji je možda rađen u dvije faze. Također smatra da osnova crkve u Arnautovićima predstavlja osnovu "tipične srednjoeuropske gotičke crkve dvoranskog karaktera."¹⁶⁵

Slika 14.

Tlocrt crkve sv. Nikole u Arnautovićima
(preuzeto iz: Lovrenović, 2000, 114)

Slika 15.

Rekonstrukcija izgleda crkve,
(preuzeto iz: Filipović, 2017, 125)

Tokom višestrukog istraživanja pronađeno je nekoliko profilisanih kamenih fragmenata koji upućuju na postojanje kamene dekoracije. Nažalost, nema mnogo cjelovitijih djelova na osnovu kojih bi se napravila veća analiza osim atribuiranja pojedinih gotičkom stilu. S obzirom na gotičku koncepciju čitave građevine, može se zaključiti i da su prozori na njoj bili izgrađeni u istom stilu. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu nalazi se dio natprozornika jedne umjetnički oblikovane gotičke bifore ili trifore za koju se smatra da potiče iz Mila. Anđelić navodi da je ovaj ulomak pronašao u podrumu muzeja, te da su ga stručnjaci na osnovu stila i tehnike pripisali crkvi sv. Nikole. U muzej je dospio prilikom prvih iskopavanja

¹⁶³ Anđelić, 1979, 191-196.

¹⁶⁴ Isto, 199.

¹⁶⁵ Lovrenović, 2000, 115.

koje je vodio Patsch.¹⁶⁶ Na ovom fragmentu moguće je vidjeti dio koji uokviruje oba bogato ukrašena prozorska otvora. Lukovi prozora su gotički, tj šiljati, a otvori unutar istih su u obliku trolista. Lukovi bifore su profilisani, a između njih nalazi se perforacija u obliku peterolista kojeg okružuju tri rozetice. Ovo je ujedno i najreprezentativniji komad kamene plastike koji potiče sa ovog lokaliteta. Sličnosti sa ovom biforom mogu se pronaći na ranije pomenutom fragmentu bifore sa Travnika. Na njoj je također moguće primjetiti perforaciju i lukove u vidu trolista koji su nešto jednostavnije odrađeni u odnosu na ovu iz Mila koja je bogatije isklesana. Tokom istraživanja pronađeni su i ostaci maltera i zidnih slikarija na dva mjesta. Radi se o sjevernom dijelu apsida, oko ulaza u sakristiju, te sjevernom dijelu zapadnog zida, tačnije lijevo od ulaza. Na njima je moguće prepoznati boju inkarnata i konture određenih figura, kao i dominaciju crvene boje. Međutim, malobrojnost i stanje nalaza ne omogućava detaljniju analizu ovih freski. Anđelić navodi kako analogije za ove zidne slikarije treba prvenstveno tražiti u Bobovcu, kao i da iste treba datirati u period prve polovine XV vijeka.¹⁶⁷

Slika 16. Bifora sa crkve sv. Nikole (foto: Merima Hajdarbegović)

¹⁶⁶ Anđelić, 1979, 202.

¹⁶⁷ Isto, 208.

Kao što je rečeno, crkva sv. Nikole u Arnautovićima ima izuzetan značaj iz razloga što se smatra da predstavlja posljednje počivalište bosanskih kraljeva. Prilikom pregleda terena i arheoloških iskopavanja ustanovljeno je da je čitav prostor crkve i njema bliža okolina iskorišten za ukopavanje. Unutar prostora nalazile su se tri ili četiri zidane grobnice, a neki grobovi su bili su građeni od kamenih ploča koji su završavali u obliku sljemenjaka ili jednostavnom ravnom pločom. Najzanimljivije su svakako one koje se pripisuju bosanskim vladarima: banu Stjepanu II i kralju Tvrtku I Kotromaniću. Tvrtkova grobnica nalazila se u zadnjem dijelu crkvenog kora što predstavlja počasni prostor unutar objekta. Anđelić navodi kako izgled i konstrukcija grobnice nije sasvim jasna, a bila je istraživana tokom prvih iskopavanja. U njoj su nađeni fragmenti nadgrobnih ploča koji su na sebi imali i reljefnu obradu.¹⁶⁸ Tom prilikom nađeni su i ostaci brokatnog plašta sa zlatom vezenim grbovima bosanskog vladara koji je vjerovatno prekrivao ploču. Anđelić je ove ostatke plašta pronašao sačuvane i zavedene u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine nakon prethodnih istraživanja, te zaključio da su pripadale grobnici nekog od bosanskih vladara.¹⁶⁹ Kasnije je nakon detaljnije analize grba sa plašta ustanovio da je riječ o grbu kralja Tvrtka I Kotromanića koji je prisutan na njegovim pečatima.¹⁷⁰ Kada je riječ o grobnici Stjepana II, ona se naslućuje na osnovu historijskih izvora u kojima se spominje, ali njeno mjesto unutar crkve nije tačno ubicirano.¹⁷¹ U umjetničkom smislu dosta su zanimljivi i fragmenti nadgrobnih ploča na kojima je vidljivo postojanje izvjesne dekoracije koja se ne može sa sigurnošću odrediti niti analizirati. Jedino što se u literaturi navodi jesu jednostavne forme prisutne na pločama, te njihova besprijeekorna obrada koja govori o radu školovanog majstora. I ovi nadgrobnici spomenici rađeni su od kamena intenzivne crvenkasto – smeđe boje kakva se susreće na vladarskim pločama. Ovaj princip korištenja crvene boje predstavlja aluziju na nekadašnje porfirne spomenike koji su bili namjenjeni najvećim carevima i vladarima od perioda antike pa do srednjeg vijeka. Od ovih fragmenata nadgrobnih ploča mogao bi se izdvojiti jedan sa prikazom neke likovne kompozicije koju Anđelić poistovjećuje sa Golgotom. Scena je bila prikaza u jednostavnom maniru, prostim urezivanjem u kamen.¹⁷² Dakle, već se u Milima može konstatovati izgradnja arhitekture i nadgrobnog spomenika vladaru i značajnijim ličnostima. Ovdje se vide prvi tragovi sepulkralne plastike za koju bi se moglo reći da djeluje nešto jednostavnije za razliku od one koja će se u punom sjaju javiti

¹⁶⁸ Anđelić, 1979, 227-228.

¹⁶⁹ Anđelić, 1962, 170.

¹⁷⁰ Anđelić, 1979, 218.

¹⁷¹ Isto, 231-232.

¹⁷² Isto, 202-203.

nešto kasnije na Bobovcu.

7. BOBOVAC

Decenijama unazad sasvim je jasno koji je bosanski srednjovjekovni grad zadobijao najviše pažnje u naučnoj i široj javnosti. Riječ je o gradu Bobovcu, smještenom u samom srcu Bosne, koji je za vrijeme njene samostalnosti uživao najviši status u zemlji. Ovaj grad važio je za stolno mjesto bosanskih vladara gotovo do samog kraja njenog postojanja. Na ovom mjestu bosanski vladari su stolovali, čuvali svoje vladarske insignije, izdavali povelje, primali delegacije i ispisivali brojne stranice domaće turbulentne prošlosti. U izvorima se spominje kako je grad ovakvog ranga bio raskošno uređen što bi se i očekivalo od rezidencije jednog evropskog vladara koji bi sve svoje napore uložio da se ona predstavi u najboljem svijetlu. Iz tog razloga će za navedenu temu rada biti vrlo zanimljivo uraditi analizu grada Bobovca, te pokušati odgonetnuti koliko je on kao jedna srednjovjekovna kraljevska rezidencija išao u korak sa kulturnim strujama tih vremena, prvenstveno onim gotičkog tipa.

7.1 Historijat istraživanja

Najvrijedniji dragulj bosanskog srednjovjekovlja bio je više puta uništavan i pustošen kroz vijekove. Nažalost, usljed brojnih okolnosti, od Bobovca nije ostalo mnogo materijalnih ostataka, a ono što je ostalo je dugo vremena bilo sakriveno od očiju javnosti. Najveće razaranje grada dešava se sa dolaskom Osmanlija. Naime, Hamdija Kreševljaković u svom radu o starim bosanskim gradovima navodi da su Osmanlije napustile i razorile grad do temelja, uz to da su ga prethodno i koristile. Godine 1626., on se nalazi na spisku napuštenih gradova.¹⁷³ Vijekovima mu se nije pridavala posebna pažnja, tačnije sve do momenta kada se krajem XIX vijeka ovim lokalitetom šetaju austrougarski oficiri. Prema navodima Envera Imamovića, nakon austrougarske okupacije, njihovi vojnici su dugo kopali po lokalitetu, te tom prilikom vjerovatno i odnijeli mnoštvo značajnog materijala.¹⁷⁴ Ove radnje su dovele do šteta i otežavajućih okolnosti budućim istraživačima koji su nastojali sklopiti cjelovitu sliku o Bobovcu, ali su pokrenule i jednu novu eru u njegovom istraživanju. Kao prva osoba koja je

¹⁷³ Kreševljaković, 1953, 17-18.

¹⁷⁴ Imamović, 2019, 15.

dala opis i skicu grada navodi se Đorđe Stratimirović, godine 1891.¹⁷⁵ Potom o njemu pišu mnogi poput Ćire Truhelke, Hamdije Kreševljakovića, Ive Bojanovskog što postepeno rasvjetljava prošlost ovog grada.¹⁷⁶ Najznačajnijim poduhvatom u njegovom istraživanju smatra se prvo sistematsko iskopavanje Bobovca koje je vodio Pavao Anđelić, vršeno od 1959 – 1967. godine. Ovo su bila istraživanja interdisciplinarnog karaktera koje je inicirao Zemaljski muzej BiH, a dovela su do brojnih novih saznanja. Rezultati su objavljeni u Anđelićevoj monografiji pod nazivom: "Bobovac i Kraljeva Sutjeska" iz 1973. godine.¹⁷⁷ Uporedo sa iskopavanjima rađena je i konzervacija grada¹⁷⁸, kao i rekonstrukcija grobne kapele.¹⁷⁹ Anđelićev doprinos istraživanju Bobovca bio je nemjerljiv iz više aspekata, a njegovi radovi i danas čine osnovu za proučavanje grada. Nakon njega su mnogi naučnici u centru svojih istraživanja različitih tematika imali ovaj kraljevski grad. Pored naučne javnosti, grad se još uvijek nalazi u sjećanjima lokalnog stanovništva kao i šire javnosti. Oko njega su godinama kružile različite priče i legende koje su bile popularne u narodu, od čega je ona najpoznatija vezana za izdaju vojvode Radaka koji grad predaje Osmanlijama.¹⁸⁰ Stanovništvo i danas tradicionalno pohodi ovaj lokalitet kako bi se podsjetilo na slavnu prošlost ove zemlje.

7.2 Opis grada i analiza profane arhitekture

Prvo spominjanje grada Bobovca zabilježeno je za vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića i njegovog sukoba sa srpskim kraljem Dušanom. Vladari su se sukobili nakon što bosanski ban 1349. godine zauzima Travuniju, te time izaziva negodovanje srpskog vladara. Kralj Dušan zauzvrat organizuje pohod na Bobovac koji se bez uspjeha završava 1351. godine.¹⁸¹ Grad se nakon toga češće spominje u spisima, te uživa svu slavu i raskoš prijestolnice. Pod postepenim nadiranjem Osmanlija, posljednji vladari iz bezbjednosnih razloga počinju sve više vremena provoditi u Jajcu. Najzad, posljednji bosanski vladar Stjepan Tomašević prebacuje prijestolje u Jajce, te time označava početak kraja srednjovjekovne slave Bobovca. Osmanlije ga konačno osvajaju 1463. godine.¹⁸² Poslije toga je lokalitet u potpunosti prepušten zubu vremena.

¹⁷⁵ Stratimirović, 1891, 203-209.

¹⁷⁶ Bojanovski, 1962, 71.

¹⁷⁷ Anđelić, 1973.

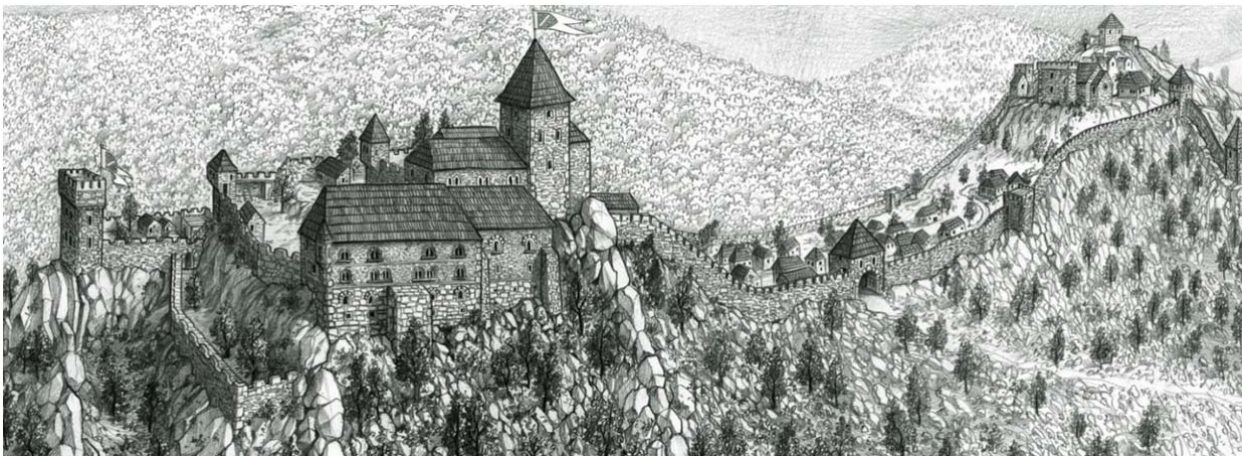
¹⁷⁸ Bojanovski, 1962, 89-94

¹⁷⁹ Ninković, 1969, 57-59.

¹⁸⁰ Bojanovski, 1962, 88.

¹⁸¹ Redžić, 2009, 63.

¹⁸² Isto, 63.

Slika 17. Ilustracija i rekonstrukcija izgleda starog grada Bobovca, rađena od strane umjetnika Edina Durmiševića (preuzeto iz: Filipović, 2017, 266 – 277)

Razvoj grada odvijao se postepeno. Kako je rasla njegova politička moć, tako je i jedno manje utvrđenje prerastalo u značajan arhitektonski kompleks. Lokalitet je bio naseljen još i u antičko doba budući da se radi o jednom nepristupačnom, brdovitom terenu koji je bio dobar zaklon od napada. Nalazi se iznad potoka Trstionice, sjeveroistočno od Kraljeve Sutjeske i Čatića, na jednoj kosini koja se formira na južnim obroncima planinskog masiva Dragovskih i Mijakovskih Poljica.¹⁸³ Iako se u spisima spominje tek u XIV vijeku, Bojanovski navodi kako su srednjovjekovne zidine na Bobovcu sigurno starije, kao i da bi se mogle datirati u period Kulina bana (1180-1204.).¹⁸⁴ On se već pri prvom spominjanju pripisuje Kotromanićima. Prema Imamovićevim navodima, Bobovac već tokom XII vijeka postaje prijestolnica srednjovjekovne Bosne kada se vladarski dvor usljed učestalih napada seli iz Moštra.¹⁸⁵ Navodi se da je vladar koji ga je najviše utvrdio i razvio bio ban Stjepan II Kotromanić, iako se udio nasljednika Tvrtka I i ostalih kraljeva ne bi trebao zanemariti.¹⁸⁶ Njegov konačan izgled prilagodio se kosoj konfiguraciji terena što je dovelo do longitudinalnog oblika grada koji se sastojao od više objekata. Najvišu tačku grada činila je kvadratna kula odakle su se objekti pružali niz kosinu. Najviši nivo ujedno je i najstariji, a na njemu je smještena utvrda sa kraljevskim dvorom. Na nižem nivou, lokalitetu zvanom Crkvice, nalazila se druga utvrda s palačom, crkvom i grobnom kapelom. Objekti su opasani bedemima sa nekoliko kvadratnih kula. Glavni ulaz u grad činila je kvadratna kula do koje se

¹⁸³ Redžić, 2009, 63.

¹⁸⁴ Bojanovski, 1962, 84.

¹⁸⁵ Imamović, 2019, 3.

¹⁸⁶ Bojanovski, 1962, 86.

dolazilo prelazeći pokretni most. Prostor između sjevernog i južnog dijela utvrđenog grada bio je ispunjen stambenim i ekonomskim zgradama.¹⁸⁷ Na Bobovcu se nalazilo ukupno jedanaest kula koje su većinom imale četvrtast oblik. Po svom izgledu od ostalih se izdvaja poligonalna branič – kula na Visu, kao i kula kružne osnove smještena na terasi zvanoj Crkvica. One su hronološki mlađe od onih kvadratne osnove, a svojim izgledom čitavom zdanju daju gotički element.¹⁸⁸ Budući da gotika prati period jačih sukoba u kojima se tvrđave ojačavaju, kule zaobljavaju, ova pojava postaje gotička odlika. Pojava kontrafora koji učvršćuju zidine se naročito ubrajaju u elemente ovog stila.

Kako navodi Anđelić, Bobovac je više bio administrativni i vojnički nego trgovinsko – zanatski centar.¹⁸⁹ Kao osnovne komponente grada Bobovca koje ga ubrajaju u naselje gradskog tipa, Pavao Anđelić izdvaja sljedeće:

- gradski bedemi;
- kompleks kraljevskog dvora koji ujedno vrši funkciju akropole;
- glavna ulica;
- kompleks sakralnih i pratećih objekata na terenu zvanom Crkvica;
- stambeno naselje unutar bedema koje se nalazi oko glavne kapije i na padinama kule Vis;
- manje naselje (predgrađe) na jugozapadnim padinama Bobovačke kose, izvan bedema;
- posebno naselje (podgrađe) ispred sjeverne kapije Bobovca koje nosi naziv Grad.¹⁹⁰

Na osnovu ovoga Anđelić zaključuje da je Bobovac posjedovao sve elemente koji su ga činili primjerom jedne specifično srednjovjekovne urbane aglomeracije koja se ne izdvaja od onih u ostatku kontinentalne srednjovjekovne Evrope.¹⁹¹ Ostali aspekti opreme i ukrašavanja navedenih objekata trebali bi, po ovom razmišljanju, također ići u korak sa evropskim strujama.

Kada je riječ o stilu i umjetničkom dometu koji je postignut na Bobovcu, potrebno je analizirati materijal koji je iskopan na ovom lokalitetu. Ovo se prvenstveno odnosi na fragmente kamene plastike koja je dekorisala arhitekturu na Bobovcu, onu dvorskog karaktera. Tu se u obzir može uzeti i mnoštvo pokretnog materijala i metalnih nalaza koji su od izuzetnog značaja, ali ne i fokus ovog rada. Kameni fragmenti pronađeni na području gdje

¹⁸⁷ Redžić, 2009, 65.

¹⁸⁸ Anđelić, 1973, 42.

¹⁸⁹ Isto, 30.

¹⁹⁰ Anđelić, 1973, 29-30.

¹⁹¹ Isto, 29-30.

se nalazila donja palača, omogućili su da se rekonstruiše izgled portala koji je vodio u njeno predvorje. Tokom iskopavanja nađeni su fragmenti dovratnika, te fragmenti lunete čiji se ostaci danas nalaze u stalnoj postavci Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Luneta ovog portala bila je reljefno obrađena i posjedovala je sve odlike gotičkog stila. Vijenac načinjen od dekorativnih listova činio je okvir lunete u obliku trolista. Završava se šiljatim lukom, a listovi koji ga prate na vrhu formiraju ljiljanovu krunu. U unutrašnjosti lunete nalazio se kraljevski grb porodice Kotromanić kojeg čine glava viteza sa krunom, perjanicom, plaštom i štitom.¹⁹² Na rekonstrukciji grba moguće je vidjeti da se na štitu nalazio stilizovan inicijal T sa krunom iznad. Inače, ovaj monogram na grbovima koristili su kraljevi Tvrtko II i Stjepan Tomaš, kao i inicijale ST.¹⁹³ Čitajući ove motive, portal bi se okviro datirao u period njihove vladavine, od dvadesetih do šezdesetih godina XV vijeka. Na osnovu viđenih fragmenata može se zaključiti da je luneta bila kvalitetnije izrade, s tim da se veća pažnja posvetila samom oblikovanju grba nego vijenca. Odabir niza listova koji su činili okvir i njihova usmjerenost prema vrhu luka, učinili su da kompozicija vibrira. Motiv ljiljana koji se ponavlja u najboljoj mjeri komplementira ljiljanima na kruni kraljevskog grba. Organskim formama prisutnim na vijencu postigao se onaj plamteći, trepereći efekat gotičkih oblika koji je krasio arhitektonske elemente. Ovaj vijenac naglašava grb, a u isto vrijeme je tu da bi štitio opstojnost i stabilnost svoje krune i vladara. Analogije se mogu napraviti sa lunetom koja se i danas nalazi na južnom zidu tvrđave u Jajcu¹⁹⁴ o čemu će riječi biti nešto kasnije.

Slika 18. Fragmenti lunete bobovačkog portala u Zemaljskom Muzeju, (foto: Merima Hajdarbegović)

¹⁹² Andelić, 1973, 50.

¹⁹³ Filipović, 2017, 274.

¹⁹⁴ Basler, 1962, 100.

Najviše fragmenata kamene plastike pronađeno je upravo na području donje palače. Inače, donja palača čini jednu od četiri koje su se nalazile na Bobovcu. Pored gornje palače predstavlja vjerovatno i najznačajniji dio kompleksa. Emir Filipović spominje da je vjerovatno građena 1388. godine od strane dubrovačkog majstora Bogoslava Jugončića kojeg dovodi Tvrtko I. Pretpostavlja se da je ovaj objekat bio većih dimenzija, te da se u njemu nalazila prijestolna dvorana, kao i riznica i kruna. Služila je više za javne manifestacije i prijeme, dok je gornja palača trebala biti ona u kojoj su stanovali vladari s porodicom.¹⁹⁵ Stoga i ne čudi da su upravo ovdje nađeni najraskošniji fragmenti kamene plastike, budući da su se vladari vjerovatno potrudili da svakome ko dođe na dvor pokažu samo ono najbolje. Bogato uređen dvor koji prati standarde zapadnoevropskih vladarskih rezidencija predstavlja sliku vladara, njegove moći i kulture. Stoga se vladari trude da se kroz raskoš dvora što bolje

prezentuju. Kada je riječ o kamenoj plastici, veliki nedostatak predstavlja činjenica da se radi o velikom broju malih djelića od kojih se treba napraviti jedna cjelovita slika. Stoga su pri ovoj analizi od velike pomoći rekonstrukcije izgleda pojedinih elemenata koje su rađene od strane ranijih stručnjaka. Jedan zanimljiv primjerak arhitekture jeste fragment kapitela kojeg krasi reljefni motivi povezanih ljiljana.

(Slika 19, kapitel sa Bobovca sa motivom ljiljana, foto: Merima Hajdarbegović)

Ovi kapiteli krasili su glavni ulaz u palaču dok su do vratnici bili ukrašeni gotičkom profilacijom.¹⁹⁶ Ljiljani su fine izrade, rađeni u plitkom reljefu, ali na način da zauzimaju čitav kapitel i dominiraju površinom. Osim dekorativne funkcije imaju i onu simboličku koja sasvim odgovara bosanskoj prijestolnici. Kao što se da primjetiti u plastici i drugom materijalu, čitav dvor je protkan duhom ljiljana koji očituje Kotromaniće i njihovu vladavinu. Ovaj motiv vidljiv je u svim oblicima umjetnosti za vrijeme bosanskog kraljevstva, te je postao njegovim simbolom i pečatom. Ljiljan kao motiv nije nepoznat u srednjovjekovnoj i gotičkoj ikonografiji širom Evrope. U kršćanskoj ikonografiji smatra se simbolom Djevice

¹⁹⁵ Filipović, 2017, 267-268.

¹⁹⁶ Anđelić, 1973, 53.

Marije budući da je znak čistoće i nevinosti.¹⁹⁷ Zbog takve konotacije ovaj motiv se rado koristio, a svoje mjesto je našao i u heraldici. Njegovo prisustvo na bosanskom kraljevskom grbu povezuje se sa grbom ugarskih kraljeva iz francuske dinastije Anžuvina na kojima se također nalazio. Kotromanići su sa njima bili povezani krvno i politički zbog čega je i došlo do sličnosti. Iako se prvenstveno radilo o simbolu jedne strane dinastije, Filipović navodi da njegovu pojavu u heraldici bosanskih vladara ne treba smatrati simbolom vazalnog odnosa Bosne prema Ugarskoj, već: "*znakom kraljevskog dostojanstva i državnog suvereniteta*".¹⁹⁸

Na osnovu fragmenata doprozornika, rekonstruisan je i izgled prozora na donjoj palači. Radi se o biforama polukružnog luka, sa polukružnim profilacijama sa unutrašnje i vanjske strane otvora. Lukovi bifora kao i prostor ispod njih ukrašen je motivom cvjetnog prepleta u niskom reljefu. Ovakvim cvjetnim motivima obiluju brojni ulomci doprozornika, nadvratnika i ostalih elemenata.¹⁹⁹ Navedena bifora dosta je slična onoj koja se javlja na tvrđavi u Jajcu koja je rustičnija i nema cvjetnih ukrasa. Zanimljiv reljef koji je očuvan u cjelovitom stanju jeste i onaj sa prikazom ptice ili orla.²⁰⁰ Motiv je većih dimenzija i prekriva čitavu ploču, a primjer ovakve vrste je unikatan. Životinja je poprilično vezana za kamenu površinu i od nje se ni u kojem slučaju ne odvaja. Iako je otklon od pozadine vidljiv, prikaz je u potpunosti dvodimenzionalan i bez napora da se oblici omekšaju i volumeniziraju. Izrada je jednostavna. Reljef je zanimljiv i u smislu ikonografskog repertoara koji je prisutan u palači, budući da svjedoči da je na dvoru pored vegetabilne bila prisutna i zoomorfna ornamentika.

Na području gornje palače također je nađeno dosta značajnog materijala. U tom kontekstu izdvajaju se dijelovi prozora koji pokazuju izrazito gotičke osobine. Prilikom istraživanja nađen je fragment prozora na kojem se vidi trolisni otvor i gotički luk.²⁰¹ Motiv trolista čest je u gotičkoj arhitekturi, a njegova izvorna simbolika vezuje se za prikaz sv. Trojstva.²⁰² Na ovom primjeru nalazi se i jedan zanimljiv motiv sa lijeve strane luka. Riječ je o inicijalu koji nalikuje slovu P, a obrađen je u maniru tzv gotičkih slova. Iznad inicijala prikazana je kruna koja se nalazi u svom standardnom obliku prisutnom na Bobovcu. To je podrazumijevalo dvodimezionalni prikaz krune čiji zubci prerastaju u trolisni cvijet ljiljana. Takav je prisutan na još jednom fragmentu plastike iz gornje palače koji se odlikuje dobrom reljefnom obradom, a krasi monogram vladara.²⁰³ Kao što se da vidjeti, monogrami vladara su

¹⁹⁷ Badurina, 1979, 387.

¹⁹⁸ Filipović, 2017, 274.

¹⁹⁹ Anđelić, 1973, 53.

²⁰⁰ Isto, 55.

²⁰¹ Filipović, 2017, 44.

²⁰² Badurina, 1979, 206.

²⁰³ Filipović, 2017, 258.

prisutni na značajnom broju materijala. Među ostalima, tu je i vladarska oznaka kralja Tvrtka II koja se pronalazi na fragmentima keramičkog pećnjaka. Na osnovu rekonstrukcije izgleda istog otkriva se kako je njegov izgled bio koncipiran. On podrazumijeva prikaz vladarevog grba kojeg uokviruje kružna traka u kojoj je gotičkim slovima ispisana titula vladara. Uglovi ovog pećnjaka popunjeni su motivom trolista²⁰⁴ što i ovom fragmentu daje gotički duh.

Slika 20. Fragment prozora sa gornje palače, (foto Merima Hajdarbegović)

Kada je riječ o stilu i maniru koji se susreće u dekoraciji na Bobovcu, on je poprilično ujednačen na čitavom lokalitetu. U materijalu se prepoznaju jaki gotički uticaji čije se porijeklo nalazi na sjeveru. Fisković navodi kako se ovdje radi o radu majstora koji su dobro upućeni u motive gotičkog stila koji je vladao u to doba. Povezanost nalazi sa srednjoevropskim kulturno – umjetničkim krugom tj. anžuvinskim umjetničkim krugom sa kojim je vladarski dvor ostvarivao mnogobrojne odnose i kontakte. Iako je vladarski dvor u Bobovcu ostvarivao odnose sa raznim stranama, u umjetničkom smislu odnosi sa Ugarskom su ostvarili najviše uspjeha.²⁰⁵ Jedan vladar se u tim odnosima naročito ističe, a riječ je o kralju Tvrtku II Tvrtkoviću. Filipović navodi njegovu prougarsku orijentaciju u jednom trenutku koja je nastala kao posljedica udruženja protiv zajedničkog neprijatelja – Osmanlija. Ovo je rezultiralo i njegovim brakom sa ugarskom plemkinjom Dorotejom Gorjanskom.²⁰⁶ Kao što je prikazano, dosta materijala pokazuje upravo Tvrtkove vladarske oznake, te se i

²⁰⁴ Filipović, 2017, 633.

²⁰⁵ Fisković, 2005, 24.

²⁰⁶ Filipović, 2017, 187.

datira u period njegove vladavine tokom prve polovine XV vijeka. Da se zaključiti da je ovaj kralj u velikoj mjeri doprinio ukrašavanju dvora na Bobovcu. Ipak, iza scene, zasluge bi se mogle pripisati drugoj osobi bliskoj Tvrtku koja potiče iz stilskih krugova čiji se uticaj osjeti. Riječ je o njegovoj supruzi, kraljici Doroteji. Anđelić smatra kako je upravo ona mogla dovesti strane majstore koji su radili u kamenu, metalu i keramici, te na taj način širiti njoj poznatu estetiku. Ove mnogobrojne intervencije objašnjava Tvrtkovom ljubavi prema supruzi za koju je želio da se što prije privikne i udomaći u stranoj zemlji.²⁰⁷ Iako ne treba isključiti ni ovaj romantični aspekt, vjerovatno je i u cilju samog vladara bilo da njegov dvor izgleda što savremenije i stilski bliže tendencijama razvijene zapadne Evrope. Artefakt koji se izrazito vezuje za kraljicu jeste nalaz kamenog kalupa u kojem je u negativu urezan grb Gorjanskih. Ovaj kalup mogao je služiti za otiskivanje u štukaturi i keramici.²⁰⁸ Kraljica Doroteja očito je dala svoj doprinos bobovačkom dvoru, a njen pečat vidljiv je i na još jednom značajnom objektu sakralnog karaktera – grobnoj kapeli na Bobovcu.

7.3 Sakralna arhitektura

Grobna kapela bosanskih kraljeva

Izrazito značajan objekat koji je otkriven tokom sistematskih istraživanja Bobovca jeste grobna kapela bosanskih kraljeva. On je iznjedrio vjerovatno i najznačajniji arheološki materijal sa lokaliteta koji je po svom karakteru raznovrsan: od kamene plastike, zidnog slikarstva, metalnih predmeta do posmrtnih ostataka vladara. U bobovačkoj kapeli bilo je moguće vidjeti gotički pečat u svim njenim elementima. Objekat je prvenstveno od izrazito velikog historijskog značaja jer je, pored crkve sv. Nikole u Arnautovićima, bio mjesto posljednjeg počivališta bosanskih vladara. Tome se dodaje i značaj koji njegovi artefakti imaju u okviru srednjovjekovne bosanske umjetnosti.

Kapela je podignuta polovinom XIV vijeka na zaravni koja nosi naziv Crkvica. Njen tlocrt je prilično jednostavan. Riječ je o jednobrodnom, gotovo kvadratičnom zdanju, na koje se nadovezuje pravougaona apsida, element koji predstavlja jednu od odlika franjevačkog graditeljstva.²⁰⁹ Objekat je prvobitno građen kao crkva namjenjena kulturnim potrebama dvora i gradske posade za vrijeme vladavine bana Stjepana II. U prvim decenijama XV vijeka

²⁰⁷ Anđelić, 1973, 386.

²⁰⁸ Isto, 386-387.

²⁰⁹ Lovrenović, 2000, 111.

preuređena je u grobnu kapelu kraljevske porodice.²¹⁰ Prilikom adaptacije u kapelu dobila je poprečnu drvenu pregradu čime je glavni prostor crkve podijeljen na dva nejednaka dijela. Prvi i veći dio služio je za smještaj grobnica, a drugi manji dio je ostavljen za vjernike. Ranija četvrtasta apsida pretvorena je u poligonalnu dodavanjem posebnih zidića u uglovima što je vidljivo u unutrašnjosti. Na osnovu ključnog kamena sa sedam rebara koji je pronađen prilikom istraživanja 1963. godine, ustanovljeno je da je grobna kapela imala gotički rebrasti svod, zvjezdasti. Takav svod karakterističan je za srednjoevropsku gotiku.²¹¹

Slika 21. Rekonstruisana grobna kapela na Bobovcu,
(preuzeto sa: <http://www.geocities.ws/kraljevasutjeska/starigradbobovac.html>)

Anđelić navodi da arheološki ostaci sa Bobovca pokazuju da je najmanje 7 ili 8 umjetnika tokom vremena radilo na kamenoj dekoraciji kraljevskog dvora i kapele.²¹² Može se reći da je riječ o stranim umjetnicima za koje Anđelić kaže da su rezultat doprinosa kraljice Doroteje na dvoru. Dovratnici, doprozornici i trijumfalni luk bili su izgrađeni od pažljivo klesanih blokova muljike. Nadvratnik je imao formu gotičkog luka. Prozorski otvori su sigurno postojali, a na osnovu pojedinih ulomaka natprozornika, zaključuje se da su prozori

²¹⁰ Lovrenović, 2000, 113.

²¹¹ Ninković, 1969, 57.

²¹² Anđelić, 1984, 493.

bili u obliku bifora sa polukružnim lukom.²¹³ Pretvaranjem u grobnu kapelu, crkva dobija bogatu kamenu dekoraciju koja je po kvalitetu značajna i po broju motiva raznovrsna. Budući da materijal pokazuje stilske elemente kakvi se susreću na dvoru, smatra se da je i preuređenje kapele najviše vezano za period Tvrtka II. Kada je riječ o kamenoj plastici, nađen je veliki broj sitnih fragmenata s predstavom liljana i vegetabilnih motiva koji su krasili vijence i kapitule. Tu su i dijelovi na kojima se naziru i figuralne predstave rađene u visokom reljefu. Među njih ubrajaju se fragmenti konzola rađenih u formama ljudskih glava, kao i oni s prikazima lavova. Dataciji pomaže i dio natprozornika u kojem je smješten kružni medaljon sa vladarskim inicijalima ST.²¹⁴ Kao što je ranije u tekstu rečeno, ove inicijale koristili su Tvrtko II Tvrtković, kao i kralj Stjepan Tomaš²¹⁵, te se njihovom vremenu može pripisati ovaj rad. Među nalazima unutar kapele, Maja Lovrenović u svom radu o ovom objektu izdvaja jedan reljef sa figuralnim prikazom. Ona ovu figuru identifikuje kao muškarca u antičkoj odori koji nosi fibulu na lijevom ramenu. Na osnovu ove ikonografije, ona zaključuje da se radi o prikazu sv. Mihaela (Mihajla), kao i da se ovaj svetački lik nalazio u luneti portala. To bi značilo i da je čitava kapela bila posvećena svetom Mihaelu, arhanđelu.²¹⁶ Međutim, Mirsad Sijarić koji je pisao o nadgrobnoj plastici u kapeli, negira ove tvrdnje, te navodi da prikazani lik zapravo nosi amblem pripadnika viteškog "Reda zmaja" čiji je svetac bio sv. Juraj. Riječ je o kružnom znaku kojeg čini zmaj čiji kraj repa obavija njegov vrat. On time isključuje pojavu sv. Mihaela u ikonografiji. Smatra da je vjerovatnije da je figura predstavljala jednog od vladara koji je bio zadužen za uređenje kapele, a bio je član ovog reda ili na neki način povezan sa istim. Budući da se u kontekstu uređenja kapele najviše spominje Tvrtko II, najveće šanse se daju ovoj ličnosti. Tome u prilog Sijarić navodi i činjenicu da je Tvrtkova supruga Doroteja bila kćerka Ivana Gorjanskog, jednog od pripadnika Zmajevog reda čiji se amblem nalazi na prikazu.²¹⁷ To bi značilo da je Tvrtko i na portalu ostavio svoj pečat koji je u tom slučaju preživio doba Stjepana Tomaša.

Osim kamene dekoracije, čitava unutrašnjost kapele bila je pokrivena zidnim slikarijama. Osim bočnih zidova, ukrašeni su bili i svodovi, doprozornici i natprozornici što je sigurno bio jedan značajan poduhvat, kako za ktitore, tako i za umjetnike. Na južnoj strani zapadanog zida sačuvao se najveći ulomak bobovačkih fresaka koji je predstavljao dio scene Strašnog suda. Na središnjem dijelu zida sjeverno od vrata nalazio se torzo anđela pokrivenog

²¹³ Anđelić, 1973, 69.

²¹⁴ Mikulić, 2000, 89.

²¹⁵ Filipović, 2017, 274.

²¹⁶ Lovrenović, 2000, 119.

²¹⁷ Sijarić, 2007, 247.

draperijom koji je vjerovatno bio dio neke veće kompozicije. Ovaj sloj fresaka sa anđelom je stariji od sloja sa predstavom Strašnog suda što ukazuje na zaključak da postoje dva sloja zidnih slika. Slikar ovih fresaka pripadao je zapadnoj stilskoj orijentaciji i bio je dobar majstor u naglašavanju plasticiteta. Među brojnim fragmentima pronađena su i dva oka uperena prema gore sa dijelom lica koja pripadaju nekom svetačkom liku.²¹⁸ Na ulomcima sa licima svetaca vidljivi su i dijelovi njihovih oreola naznačeni linijama ugrebanim u svježi malter u koje se otiskivala pozlata. Primjenjivanje ove tehnike sigurno je doprinosilo stvaranju posebnog efekta na gledaoca kao i naglašavanju uzvišenosti svetačkih likova.

Slika 22. Fragmenti bobovačkih fresaka sa prikazom svetaca , (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 23. Fragment bobovačkih fresaka sa prikazom sveca, (foto: Merima Hajdarbegović)

²¹⁸ Kajmaković, 1971, 81-82.

Na licima likova primjećuje se pažljivo modelovanje nanošenjem tankih namaza boje. Nazire se da su likovi prikazani u poluprofilu, kao i naponi da se tijela uvjerljivije prikažu. To nisu isključivo dvodimenzionalni likovi već likovi koje odlikuje volumen. Maja Lovrenović pronalazi sličnost bobovačkih fresaka sa freskama radionice Dujma Vuškovića, jednog od najpoznatijih primorskih slikara druge četvrtine XV vijeka.²¹⁹ Fisković u svojoj analizi kaže da se naslikane figure odlikuju plastičnom uvjerljivošću i koloritom koji pokazuju naznake novih stilskih htijenja, htijenja koja teže ka renesansi.²²⁰ Broj boja u starijem sloju je sveden na crvenkaste i dvije crne nijanse, dok je u gornjem dijelu crkvenih zidova fond boja bogatiji. Među njima dominiraju različite nijanse crvene, zatim zlatne, tamnosive i tamnosmeđe. Repertoar motiva je raznolik, a među njima prepoznaju se ljudske figure, vegetabilni motivi, samostalni ili uokvireni u trake, geometrijski motivi i predstave arhitekture.²²¹ Od posljednjeg sloja bobovačkih fresaka ostala je najveća količina fragmenata. Zdravko Kajmaković njihov nastanak datira u period između 1420.-1463. godine, za vrijeme tri posljednja kralja.²²²

Najznačajnije nalaze unutar kapele predstavljaju pogrebni ostaci bosanskih vladara, kao i njihovi nadgrobni spomenici. Prilikom istraživanja u okviru prostora kapele nađene su tri zidane grobnice i dvije rake bez posebne arhitekture. Ispred crkve nalazile su se tri zidane grobnice, kao i još jedna uz sjeverni zid. Zidane grobnice unutar kapele su iznad rake imale zidani sarkofag (pseudosarkofag) kojeg su činile bočne stranice i nadgrobna ploča sa reljefnim prikazom pokojnika u formi *gisanta*. Grobnice su bile ispreturane usljed djelovanja tzv. kopača blaga koji su nanijeli štetu artefaktima. Stoga su nadgrobne ploče nađene u dijelovima i razbacane po lokalitetu, što je otežalo posao istraživačima. Isti slučaj bio je i sa ostalim materijalom unutar grobnica. Na osnovu ikonografskih analiza nadgrobne plastike, osteološkog materijala, kao i određenih historijskih i društvenih aspekata, Anđelić je ustanovio da su u zidanim grobnicama bili pokopani sljedeći bosanski kraljevi: Stjepan Ostoja, Stjepan Tomaš i Tvrtko II Tvrtković. Među njima nalazila se i jedna kraljica, Tvrtkova supruga Doroteja Gorjanska čiji su ostaci nađeni u istoj grobnici sa njim.²²³ Dakle, riječ je o četiri nadgrobne ploče koje su sa sigurnošću ustanovljene. Anđelić izvorno govori da su nadgrobne ploče izrađene u crvenom mramoru koji je donesen iz Panonije. On još navodi da su primjetne razlike u fakturi kamena kao i tehnici rada što svjedoči da se radi o tri različite

²¹⁹ Lovrenović, 2000, 118.

²²⁰ Fisković, 2005, 41.

²²¹ Anđelić, 1973, 75-77.

²²² Kajmaković, 1971, 84.

²²³ Anđelić, 1973, 81-97.

ploče, kad su kraljevi u pitanju.²²⁴ Mirsad Sijarić u novijoj literaturi navodi kako je ovo iz geološkog stajališta netačno, kao i da se radi o tvrdom vapnencu čijim se poliranjem dobijao učinak mramora. Ovaj kamen vadio se iz ugarskih rudnika u blizini Budimpešte i Ostrogona, a koristio se u izradi brojnih nadgrobnih spomenika u Ugarskoj tokom srednjeg vijeka. U ovom kamenu radile su umjetničke radionice spomenutih gradova, što govori da su isti izrađivali i spomenike bosanskih vladara.²²⁵ Nalazi vladarskih nadgrobnih ploča su jedinstveni na bosanskohercegovačkom prostoru, a po svojoj izradi i porijeklu u potpunosti podražavaju srednjoevropske, gotičke uticaje.

Slika 24. Fragmenti nadgrobnne ploče Tvrtka II Tvrtkovića, (foto: Merima Hajdarbegović)

²²⁴ Anđelić, 1973, 86.

²²⁵ Sijarić, 2007, 232.

Na osnovu pronađenih fragmenata urađena je likovna rekonstrukcija njihovog prvobitnog izgleda. Konceptija svih spomenika je uglavnom ista. Sa njihovih bočnih strana izvedeni su motivi prepletenih slijepih arkada, dok su na gornjim stranama u visokom reljefu i prirodnoj veličini prikazani pokojnici u svojim oklopima i insignijama kraljevske vlasti. Najznačajniji elementi za atribuciju ploča izvjesnim vladarima bile su heraldičke oznake. Jedan fragment imao je prikaz štita na kojem se nalazi kruna i ispod inicijal (vjerovatno T), te se pripisuje Tvrtku II, dok je drugi sadržavao očuvane inicijale ST koji se atribuiraju Stjepanu Tomašu.²²⁶ Ovo nije slučaj sa fragmentima koji se pripisuju ploči kralja Ostoje. Njemu

Andelić pripisuje najveći fragment s prikazom pojasa i nogu iznad koljena. Obradujući materijal s Bobovca, Sijarić se u svom radu o nadgrobnoj plastici kritički osvrće na Andelićevu analizu, te navodi da je u njegovom radu došlo do par propusta. Najveći je onaj koji se tiče upravo fragmenata Ostojine ploče na kojima se ne nalazi nijedan detalj vezan za ovog vladara. Sijarić potom navodi da su fragmenti Ostojine i fragmenti Tvrtkove ploče zapravo dijelovi jedne iste nadgrobne ploče. Za fragment torza i lijeve šake sa žezlom koja je oslonjena na mač čak govori da se uklapaju jedan u drugi. U ovom slučaju to je svakako ploča kralja Tvrtka II, tako da se kralj Ostoja isključuje iz priče o ovim fragmentima.²²⁷

(Slika 25, Likovna rekonstrukcija nadgrobnih ploča iz bobovačke kapele, preuzeto iz: Andelić, 1973, 91)

Sijarić po prvi put u literaturi spominje i dva neobjavljena fragmenta koje pripisuje vladaru čija je identitet zasad nepoznat. Riječ je o fragmentima na kojima se vidi prikaz mača i koji se bojom i izradom razlikuju od prethodno navedenih.²²⁸ Jedan od kraljeva kojima bi se mogao pripisati ovaj spomenik jeste Stjepan Ostoja, ali se to ne može sa sigurnošću tvrditi. Sijarić ne

²²⁶ Andelić, 1973, 88.

²²⁷ Sijarić, 2007, 241-242.

²²⁸ Isto, 247.

govori ništa konkretno o fragmentu ploče koji se pripisuje kraljici Doroteji Gorjanskoj, iako ističe njenu ulogu u opremi i umjetničkom izražaju same kapele. Riječ je o fragmentu na kojem je moguće prepoznati nabore haljine u donjem dijelu i jednu cipelu. Ovo je jedini primjer ploče koji se pripisuje ženskoj osobi, a njeno atribuiranje Doroteji nije bilo sporno, budući da se uvidio pečat koji je ostavila na dvor i kapelu, a na to upućuju i historijski aspekti koji se tiču ostalih bosanskih kraljica. Ovom fragmentu dodaju se još dva velika s prikazom krila anđela.

Na osnovu posljednjih analiza, nadgrobna ploča Stjepana Tomaša sadržavala je sljedeće fragmente:

- ulomak s prikazom inicijala S i T;
- ukrašena jabučica i korice mača;
- dio lica na kojem je vidljiva brada vladara;
- ulomci nogu;
- fragment lijeve šake koja drži žezlo.²²⁹

(Slika 26. Ulomci nadgrobne ploče Stjepana Tomaša, foto: Merima Hajdarbegović)

²²⁹ Sijarić, 2007, 234.

Nadgrobna ploča Tvrtka II Tvrtkovića sadržavala je sljedeće elemente:

- fragment s krunom i inicijalom unutar heraldičkog štita;
- fragment s lijevom šakom oslonjenom na dršku mača i žezlom;
- veliki fragment s predstavom anđela i kopljem;
- dio potkoljenice i drugi manji fragmenti;
- veliki fragment sa torzom i nogama iznad koljena;
- dio nadlaktice;
- fragmenti sa ruba ploče na kojima je išao natpis sa spomenom Tvrtkovog imena.²³⁰

Andelić navodi da je ikonografska kompozicija ista kod sve tri kraljeve ploče, a podrazumijeva sljedeće: pokojnik u oklopu koji u lijevoj ruci drži žezlo, a u desnoj globus tj. kraljevsku jabuku. Uz lijevi bok nalazi mu se mač, a koplje leži slobodno sa desne strane. U gornjim uglovima anđeli drže kraljevsku krunu i plašt, a u donjim su heraldički štitovi koje drži zmaj. Na jednoj od ploča pod pokojnikovim nogama nalazi se leteći zmaj ili lav. Na rubovima ploče išao je natpis ispisan gotičkim slovima.²³¹ Ovi fragmenti su jedinstven prikaz bosanskih vladara koji su vladali ovom zemljom, te i kao takvi izuzetno značajni. Vidljivo je da ih je krasilo mnogo elemenata koji su vjerovatno imali i simbolički karakter, ali su i bili tu kako bi popunili prostor i učinili kompoziciju bogatom. Obje pokazuju jednog vladara – ratnika, u svom punom sjaju i moći, koji opravdava poziciju uzvišenog vođe. Takvu sliku su vladari željeli ostaviti iza nakon što odu na vječno počivanje. Ova kompozicija ustanovljena je na osnovu analogija sa prikazima vladara na bosanskom novcu i pečatima, ali i drugim nadgrobnim pločama, prvenstveno mađarskog porijekla. Andelić²³² i Sijarić²³³ spominju nadgrobnu ploču Stibora II, kao i njegovog oca, transilvanijskog vojvode Janoša Stibora I koja je nađena u Mađarskoj. Andelić navodi da su ploče bosanskih kraljeva služile kao predložak za Stiborove, kao i da ih je vjerovatno radio isti majstor, dok Sijarić govori da je riječ o obrnutoj situaciji. Položaj pokojnika na ploči Stibora II, kao i detalji na njegovom oklopu su sasvim slični kao kod bosanskih kraljeva. Pokojnik leži ispruženih ruku i nogu ispod kojih se nalazi lav. Razlike se očituju u heraldičkim znakovima vladara. Kod Stibora je primjetan i uloženi trud u tretiranju njegove loknaste frizure i lica što ukazuje na umjetnikovu želju za prikazivanjem individualnih karakteristika pokojnika. Kontinuitet u stilu i maniru može se primjetiti i na nadgrobnim pločama tzv. titularnih kraljeva Bosne: Nikole Iločkog i

²³⁰ Sijarić, 2007, 242.

²³¹ Andelić 1973, 88.

²³² Isto, 94.

²³³ Sijarić, 2007, 243.

njegovog sina Lovre Iločkog koji su potomci Stibora I. Riječ je o kraljevima koji su bivali postavljeni od strane tuđinskih gospodara u toku previranja Ugara i Osmanlija nad bosanskim teritorijem. Njihove ploče su očuvane i nalaze se u crkvi sv. Kapistrana u Iloku.²³⁴ Pokazuju istu koncepciju: pokojnika koji je prikazan u dubokom reljefu sa bogato ukrašenim oklopom pod čijim nogama leži lav. Razlika kod njih nalazi se u heraldičkim znakovima, štitovima kao i u bogatim detaljima na opremi. Na ovim pločama sugerise se i pokret za razliku od navedenih prethodnika koji su potpuno statični. Njihov položaj ruku nije opušten, već obojica čvrsto drže svoje oružje koji ih krase. Na osnovu ovoga moglo bi se zaključiti da je isti manir prikazivanja pokojnika dugo vremena bio prisutan u kulturnom krugu pod uticajem Ugarske, a možda je nastajao i u prostorijama iste radionice. Fragmenti nadgrobne plastike bosanskih kraljeva danas se nalaze unutar stalne postavke Zemaljskog muzeja BiH.

Slika 27. Nadgrobna ploča Stibora II ,

(preuzeto sa: https://cs.wikipedia.org/wiki/Stibor_II._ze_Stibo%C5%99ic#/media/Soubor:Stibor.jpg

Slika 28. Nadgrobna ploča Nikole Iločkog, (preuzeto sa:

https://bs.wikipedia.org/wiki/Nikola_Ilo%C4%8Dki#/media/Datoteka:Epitaf_Nikole_Ilockog_crkva_s_v_Ivana_Kapistrana_Ilok_221208

²³⁴ Filipović, 2017, 246.

Kao što je ranije napomenuto, od 1960. do 1968. godine vršena je konzervacija starog grada Bobovcaku je izvodio Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH. Iz navoda Ive Bojanovski iz 1962. godine, inicijalna namjera stručnjaka bila je da se ostaci samo konzerviraju, te time zaštite od daljeg propadanja, dok se njihova obnova nije dovodila u pitanje.²³⁵ Međutim, prilikom ovih radova izvršena je i rekonstrukcija jednog objekta, a riječ je upravo o grobnoj kapeli na Bobovcu. Rekonstrukciju kapele teoretski se mogla izvršiti na dva načina: da se objekat izvede rekonstruišući vjerno i historijski autentično prvobitnu građevinu, što bi bio težak pokušaj, ili da rekonstrukcija bude izgradnja jednog modernog "plašta" nad zatečenim ostacima uz primjenu savremene tehnologije i građevinskih materijala, što također nije bilo izvodljivo. Na kraju se pronašlo rješenje koje je konzervatorski opravdano, a lako izvodljivo na terenu. Projektovana je kapela čije su tlocrtne dimenzije bazirane na ostacima starih zidova, a nadgradnja na analogijama odgovarajućih primjera, u najvećoj mjeri onih sa crkvom sv. Ive u Podmilačju. Danas se u Bobovcu nalazi objekat koji koliko toliko vjerodostojno prikazuje onaj koji je stojao za vrijeme srednjeg vijeka. Za izgradnju rekonstrukcije koristio se lokalni materijal, kamen iz iskopina. Izvedena su vrata bez profilacije portala, na bočnim zidovima izvedena su dva simetrično postavljena gotička prozora, a čitav objekat je prekriven trorednom šindrom.²³⁶ Ovaj rekonstruisani objekat je mali pokušaj da se duh nekada velikog i značajnog bosanskog mjesta oživi i zapamti. Njegova uloga i značaj unutar kompleksa bio je ogroman. To se da primjetiti i po opremi i radu koji je uložena da bi objekat bio što reprezentativniji i dostojan čuvanja vladarskih posmrtnih ostataka. Danas se, dok se ulazi u objekat koji je rekonstruisan, ta raskoš može samo zamišljati. Ona više nije prekrivena freskama, ukrašena skulpturama, niti čuva grobove kraljeva i kraljica, ali jedina tu stoji među ruševinama kao domaćin i svjedok jednog vremena.

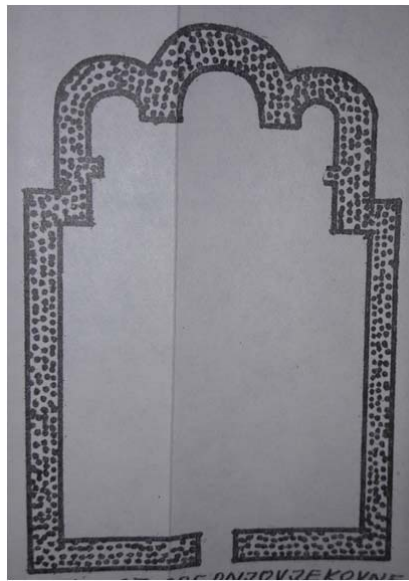
Velika crkva na Bobovcu

U srednjovjekovom gradu Bobovcu nalazio se još jedan crkveni objekat koji se može svrstati u djelatnost pod uticajem gotike. Velika crkva na Bobovcu izgrađena je samo u supstrukcijama, ali je iz njih vidljiv njen plan. Ona se prema pisanim izvorima vezuje za djelatnost franjevacu i svojim karakteristikama koje podrazumijevaju dvoranu i dugi kor, odgovara njihovom graditeljstvu. Jedina novina jeste apsida koja je formirana u tri manje

²³⁵ Bojanovski, 1962, 92.

²³⁶ Ninković, 1969, 57-59.

apsidole.²³⁷ Gledajući neki širi prostor, Anđelić kaže da se ne može reći da ona spada u velike ili veće crkve, ali i da u okvirima srednjovjekovne Bosne nije pronađena veća građevina ove vrste. Ovaj naziv dobila je kako bi se razlikovala od grobne kapele, a također se datira u XV vijek.²³⁸ Filipović navodi kako se radi o najvećoj srednjovjekovnoj crkvi u Bosni čija je dužina iznosila 26 metara, te se takvom i dugo smatrala.²³⁹ Međutim, franjevačka crkva u Krupi na Vrbasu se svojom dužinom od 35 i širinom od 12 m kasnijim istraživanjima izdvojila kao najveća srednjovjekovna crkva u Bosni i Hercegovini.²⁴⁰ Kao i ostatak kompleksa, crkva na Bobovcu prvenstveno svojom koncepcijom otkriva elemente gotičkog graditeljstva, pa je iz tog razloga i spomenuta.

Slika 29. Tlocrt Velike crkve na Bobovcu , (preuzeto iz: Anđelić, 1973, 204.

²³⁷ Anđelić, 1973, 205.

²³⁸ Anđelić, 1973, 98.

²³⁹ Filipović, 2017, 682.

²⁴⁰ Galjuk, 1989, 106.

8. KRALJEVA SUTJESKA

Pored Bobovca, značajan politički centar i vladarski kompleks bio je dvor u Kraljevoj Sutjesci koja se nalazi nedaleko od Kaknja. Riječ je o još jednom vladarskom uporištu na kojem su bosanski vladari i kraljevi provodili svoje vrijeme, donosili važne odluke i riješavali državničke poslove. Ovaj dvor se i historijski i stilski vezuje za Bobovac, te se između njih mogu pronaći sličnosti u samom razvoju. Najopsežnijim istraživanjima Kraljeve Sutjeske također je rukovodio Pavao Anđelić, a ona su trajala u periodu od 1964-1970. godine. Rezultati su objavljeni u njegovoj prethodno navedenoj monografiji gdje se daje i najviše podataka o ovom dvoru.²⁴¹ Kako Anđelić navodi, stanje je bilo poprilično ruševno prije dolaska istraživača, te se od njega nije mnogo ni očekivalo. Tokom iskopavanja nije nađeno cjelovitih formi kada je riječ o arhitekturi, kamenoj plastici i dekoraciji, stoga je javnost danas ostala zakinuta za detaljnije znanje o svim aspektima ovog nekada značajnog srednjovjekovnog grada.

8.1 Opis dvora i analiza profane arhitekture

Vladarski dvor u Kraljevoj Sutjesci nastao je tokom ili sredinom prve polovine XIV vijeka, vjerovatno za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića. Na to ukazuju historijski izvori kao i analiza arheološkog materijala. Bio je poznat pod nazivom *Curia bani*, u prevodu: Banski dvor, dok je naziv Sutjeska i Kraljeva nastao nešto kasnije.²⁴² Bio je uporište bosanskih vladara i to naročito od perioda Tvrtka I, te se spominje u brojnim dokumentima. Posljednji put se spominje godine 1480., a kasnije biva osvojen od strane Osmanlija.²⁴³ To je ujedno označilo kraj njegove srednjovjekovne slave i početak propadanja ovog velikog zdanja.

Čitav vladarski kompleks sastojao se od nekoliko objekata i to: tri palače, pomoćnih zgrada, dvorske kapele, trga, a u njegovom podnožju nalazio se i franjevački samostan. Izgrađen je na slobodnom prostoru, bez posebnih fortifikacija, na obroncima Treševskog brda.²⁴⁴ Prva palača koja se spominje u literaturi jeste Istočna palača, smještena na lokalitetu

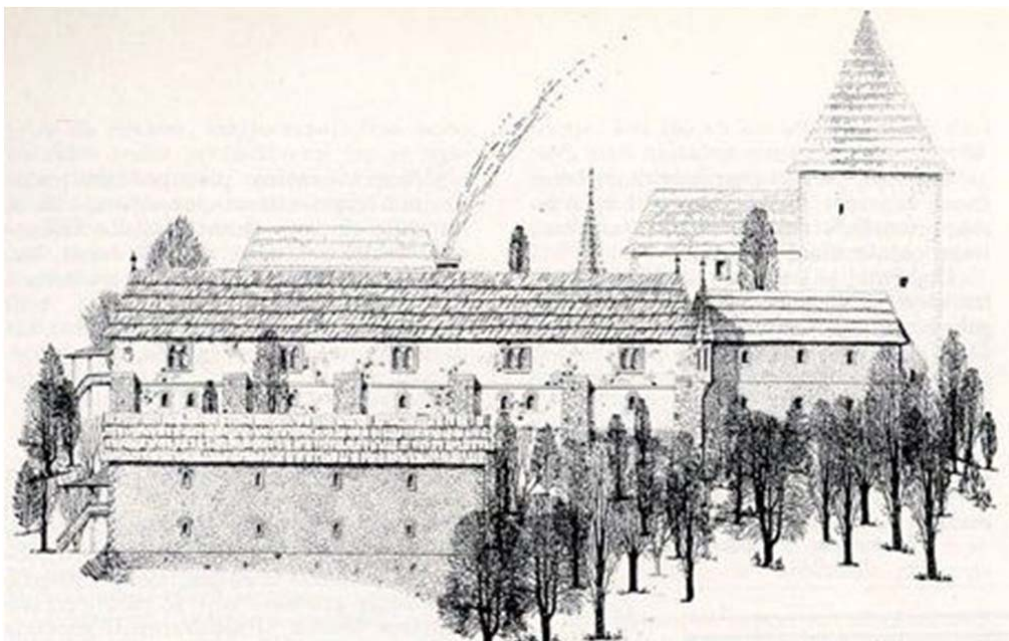
²⁴¹ Anđelić, 1973, 151-264.

²⁴² Filipović, 2017, 265.

²⁴³ Anđelić, 1973, 205.

²⁴⁴ Isto, 156.

zvanom Grgurevo. Ona se sastojala od dva krila u obliku štampanog slova L. Smatra se da je ovo i prvi objekat koji je nastao u okviru kompleksa. Palača je tokom svog razvoja dobila i nekoliko kontrafora koji su je dodatno osnažili i dali karakter jednog čvrstog objekta. Tu se nalazila i tzv. Donja palača koja je bila smještena u zapadnom dijelu kompleksa. To je bila izdužena građevina u obliku pravougaonika koja je imala dvije etaže. Posljednja je Gornja palača koja je također imala plan izduženog pravougaonika na kojoj su konstatovani kontrafori. Uz nju se vezuje i objekat koji se zove Aneks Gornje palače, ali se tretira kao zasebna cjelina.²⁴⁵

Slika 30. Rekonstrukcija izgleda zapadnog dijela sutješkog dvora, (preuzeto iz: Anđelić, 1973, 180)

Nažalost, tokom istraživanja nije nađeno mnogo materijala koji bi posvjedočio ljepoti i raskoši kakva je vjerovatno bila na dvoru u Sutjesci. Ostaci arhitektonske plastike su vrlo oskudni i nađeni u lošijem stanju što je onemogućilo njihovu opširniju analizu. Međutim, ono što je donekle moguće utvrditi jeste njihova stilska pripadnost, kao i izvjesne analogije sa materijalom koji je nađen na Bobovcu. Anđelić napominje da među očuvanim komadima ukrasnog kamena nije nađeno cjelovitih formi koje bi se mogle izdvojiti, što predstavlja rezultat djelovanja rušioaca i kopača blaga. Na osnovu fragmenata koji se pripisuju dvorišnim zidovima zgrade, Anđelić ocjenjuje da je tehnika obrade korektna i sigurna, ali ne i fina. On navodi da je u sve tri palače konstatovan arhitektonski materijal koji se pripisuje gotičkom

²⁴⁵ Anđelić, 1973, 163-176.

stilu sjevernog uticaja. Tu se ubrajaju dijelovi doprozornika, prozorskih okvira, tranzena, vijenaca i ostalih elemenata. Na njima je moguće prepoznati izvjesne gotičke elemente poput prelomljenog luka, višestrukog prelamanja, gotičke profilacije i sl.²⁴⁶ Dakle, iako je nađeni materijal znatno oštećen, on je bio dovoljan da se ustanovi njegova pripadnost gotičkom stilu kakav je prisutan i na Bobovcu. Fisković uz to napominje da ostaci kamene plastike iz Kraljeve Sutjeske očituju opće obrasce periferijski ograničenog gotičkog stila.²⁴⁷ Može se zaključiti i da se ovdje uprkos stranim uticajima može primjetiti lokalni pečat.

8.2 Sakralna arhitektura

Dvorska kapela svetog Grgura

Najznačajniji sakralni objekat čija je lokacija utvrđena nakon istraživanja jeste dvorska kapela posvećena svetom Grguru. Inače, sveti Grgur Čudotvorac se i zvanično smatrao zaštitnikom Bosanskog Kraljevstva nakon što Papa Pio II 1461. godine šalje svoje odobrenje za štovanje istog. Vrhovni poglavar katoličke crkve odlučuje se da ovaj svetac bude branioc i zaštitnik Bosne kada mu kralj Stjepan Tomašević upućuje molbu da to uradi. Ovaj svetac štovao se u sve tri kršćanske denominacije prisutne u Bosni i to prije samog ozvaničenja, te je njegovo štovanje bilo ukorijenjeno u narodu i ranije. Njega spominju ban Stjepan II i Tvrtko I u svojim poveljama, a samo posvećivanje dvorske kapele ovom svecu govori o njegovom poštivanju.²⁴⁸

Crkva sv. Grgura u Kraljevoj Sutjesci sagrađena je zajedno sa vladarskim dvorom sredinom XIV vijeka, u blizini istočne palače. Ova crkva predstavlja mjesto na kojem je kralj Tvrtko I, sa svojom majkom, bratom, ženom i izabranim velikašima 1378. godine položio svečanu zakletvu na povelju o povlasticama Dubrovčanima u Bosni. Njen historijski značaj vidljiv je kroz njeno spominjanje u izvorima i literaturi. Što se tiče arhitektonskog aspekta, plan ove kapele gotovo u cjelini odgovara grobnoj kapeli na Bobovcu i crkvi u Bakićima kod Olova. Njega čine jednostavna dvorana i pravougaona apsida koje su bile odjeljene jedna od druge.²⁴⁹ Crkva nije bila zasvođena, već je bila pokrivena ravnim drvenim krovom. Materijalni ostaci ove građevine su poprilično oskudni kao i oni koji su nekada pripadali

²⁴⁶ Anđelić, 1973, 178-179.

²⁴⁷ Fisković, 2005, 24.

²⁴⁸ Filipović, 2017, 283.

²⁴⁹ Anđelić, 1973, 204.

ostalim objektima dvora. Ipak, moguće je bilo ustanoviti stilsku pripadnost objekta. Gotička dekoracija očituje se na pronađenim fragmentima natprozornika i doprozornika koji su pažljivo klesani. Na osnovu ulomaka primjetno je da su prozori imali šiljati luk koji se još jednom prelamao i time činio gotički motiv trolista. Nekoliko sitnih nalaza žbuke sa tragovima crvene i plave boje pokazuju da je na zidovima crkve bilo nekih ukrasa u boji. Mali broj ovakvih nalaza dokazuje da je ovakve dekoracije bilo veoma malo i da je bila vrlo jednostavna i rustična. Usljed malobrojnih tragova slikarija u dvorskoj kapeli ovakvog karaktera, ne isključuje se mogućnost da je ista bila dekorisana drugim vidovima umjetnosti poput drvorezbarije i bogatih tapiserija.²⁵⁰ Dakle, bez nekih značajnijih nalaza, ustanovljeno je da je kapela ponijela elemente jedne gotičke građevine čiji puni raskoš još uvijek nije sasvim otkriven. Anđelić u svome radu o Kraljevoj Sutjesci također navodi da u kapeli nije nađeno nikakvih grobnica.²⁵¹ Iako objekat od velikog značaja, ostaci kapele u Kraljevoj Sutjesci nisu dali mnogo podataka o njenom prvobitnom izgledu i sjaju, osim da je u manjoj mjeri pratio ono što je nađeno u Bobovcu.

²⁵⁰ Anđelić, 1973, 170.

²⁵¹ Isto, 170.

9. JAJCE

Grad koji i danas budi pažnju mnogih istraživača, entuzijasta i turista jeste grad Jajce koji se može pohvaliti značajnim brojem spomenika. Njegova srednjovjekovna prošlost bila je izuzetno bogata što je ostavilo traga i u vidu materijalnih ostataka koji ga i danas krasi. Jajce bijaše i stolno mjesto posljednjeg kralja koji ostavi značajan pečat na ovom gradu i uzdiže ga u rang kraljevskog grada. Njegova arhitektura, kako profana, tako i sakralna, dobar je pokazatelj različitih stilskih uticaja koji su se njegovali u ovoj zemlji za vrijeme srednjeg vijeka.

9.1 Historijat istraživanja

O Jajcu se pisalo i istraživalo u nekoliko navrata. Opsežnija istraživanja ovog grada započinju sa dolaskom austrougarske uprave i njihovih istraživača. Pionir među njima bio je Ćiro Truhelka koji je ujedno vršio i prve konzervatorske radove tokom posljednje decenije XIX vijeka.²⁵² Opsežniji radovi se vrše polovinom XX vijeka kada o Jajcu pišu i Mazalić, Kreševljaković i Basler.²⁵³ Konzervacija je vršena u nekoliko navrata, a naročito tokom pedesetih godina. Tada su vršeni radovi na bedemima sa akcentom na južni bedem o kojem piše Đuro Basler.²⁵⁴ Šezdesetih godina prošlog vijeka rađena su i iskopavanja tvrđave i crkve sv. Marije pod vodstvom Đure Baslera, Pavla Anđelića i Ive Bojanovskog.²⁵⁵ Ujedno su vršene sanacije i konzervacije na pojedinim dijelovima grada. Upravo ova istraživanja se smatraju najznačajnijim, te su dovela do pronalaska brojnog materijala koji je predmet obrade u okviru ovog rada.

9.2 Opis grada i analiza profane arhitekture

Plemićko ime koje se najčešće vezuje za srednjovjekovnu prošlost grada Jajca jeste ime vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Ova itekako značajna ličnost bosanskog srednjovjekovlja se 1396. godine u pisanim dokumentima naziva jajačkim knezom (*conte di*

²⁵² Truhelka, 1904, 1-76.

²⁵³ Basler, 1962.

²⁵⁴ Basler, 1959, 121-134.

²⁵⁵ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=276, stranica posjećena: 25.01.2020.

Jaize)²⁵⁶, što je prvobitne istraživače, poput Ćire Truhelke, navelo na zaključak da je spomenuti i sam osnivač grada. Međutim, Đoko Mazalić u svojoj monografiji o gradu Jajcu navodi da ne postoji nijedan dokaz na osnovu kojeg bi se utvrdio osnivač grada, kao ni vrijeme njegovog postanka. Jedino se sa sigurnošću može potvrditi da je Hrvoje Vukčić jedno vrijeme bio njegov gospodar (1380-1416).²⁵⁷ Da se postanak grada desio prije Hrvoja svjedoče i stilske odrednice pojedinih građevina koje se pripisuju periodu koji je stariji od onog za kojeg se veže njegova vladavina.²⁵⁸ Međutim, Hrvojeva vlast u Jajcu bila je obilježena procvatom kulture, pojačanom građevinskom djelatnošću, te značajnim intervencijama na različitim zdanjima što je dodatno doprinijelo stvaranju slike o Hrvoju kao velikom vojvodi, pa i osnivaču grada Jajca. Ono što je u ovom radu važno istaći, a tiče se pomenutog perioda, jeste da elementi koji se javljaju u njegovom graditeljstvu mogu pronaći vlastite poveznice sa zapadnoevropskim gotičkim stilom. Oni se osjete u domenu sakralnog i profanog graditeljstva. Jači uticaji ovog tipa počinju se naročito osjetiti polovinom XV vijeka i to iz primorskih krajeva.²⁵⁹

O procvatu kulture i umjetnosti, a naročito građevinske djelatnosti ovog kraja, piše i Đuro Basler koji izdvaja djelovanje četiri klesarske radionice u Jajcu.²⁶⁰ Ovo bi se zapravo moglo posmatrati i kao četiri stilske etape u razvoju gotike u Jajcu koje su se povremeno i preklapale. Za prvu radionicu kaže da je domaćeg porijekla, te da djeluje u periodu od XIII do polovine XV vijeka. Ono što odlikuje rad ovih majstora jeste rustičnost, lokalni karakter, ali i posjedovanje izvjesnih veza sa spomenicima iz jadranskog područja. Majstori ove radionice su u svom radu razvili elemente koji su svojstveni jedino njima i nepoznati u ostatku Evrope. Sljedeća radionica djeluje za vrijeme prve polovine XV vijeka, a u svom radu ispoljava elemente kontinentalne gotike. Basler navodi da je ista radila opremu za franjevačku crkvu Svete Marije u Jajcu. Treća radionica koja ovdje djeluje od polovine XV vijeka jeste radionica istaknutog arhitekta i kipara Andrije Alešija iz Dalmacije. Pretpostavlja se da su majstori ove radionice u Jajcu boravili jedan određen period koji im je bio potreban da završe radove, te da nisu imali stalno uporište.²⁶¹ Inače, umjetnik Andrija Aleši, porijeklom iz Drača u današnjoj Albaniji, djelovao je u Dalmaciji tokom XV vijeka, te bio jedan od glavnih pionira tzv. gotičko - renesansnog stila. Jedan period djelovao je u Šibeniku, te tom prilikom radio zajedno sa Jurjem Dalmatincem, drugim istaknutim arhitektom i kiparom koji je radio u

²⁵⁶ Redžić, 2009, 112.

²⁵⁷ Mazalić, 1952, 64.

²⁵⁸ Redžić, 2009, 112.

²⁵⁹ Mikulić, 1997, 207.

²⁶⁰ Basler, 1962, 107.

²⁶¹ Isto, 106.

pomenutom stilu.²⁶² Budući da se Juraj Dalmatinac školovao u Veneciji, tamo se naučio maniru cvjetne, mletačke gotike što je primijenio i na dalmatinske spomenike. Najpoznatiji spomenik koji nosi pečat ovog umjetnika jeste katedrala u Šibeniku.²⁶³ Poznato je iz pisanih izvora da su i jedan i drugi umjetnik imali svoje radionice, kako u Šibeniku, tako u Splitu, kao i da su među svoje učenike primali i one iz Bosne.²⁶⁴ Tu su se mladi majstori školovali, te sticali znanje i usvajali njihov manir koji je bio pod jakim uticajem venecijanske cvjetne gotike. Ovi elementi cvjetne gotike zabilježeni su u Jajcu, a vezuju se za splitsku radionicu. Kao posljednja izdvaja se četvrta radionica ili etapa koja se javlja sa mađarskom prevlasti u ovom gradu krajem XV i početkom XVI vijeka, a podrazumijeva uticaje mađarsko – hrvatske kasne gotike²⁶⁵, tj. otklon od primorskog, a nagninjanje ka kontinentalnom karakteru.

Slika 31. Pogled na staru tvrđavu u Jajcu ,

(preuzeto sa: <https://avaz.ba/vijesti/bih/290575/tvrđava-iz-13-stoljeca-na-vrhu-grada-najimpozantnije-zdanje-u-jajcu>)

Kao jedan od najznačajnijih srednjovjekovnih spomenika u Jajcu je svakako stara tvrđava čiji period nastanka nije tačno određen, ali je uvriježeno mišljenje da je starija od Hrvojevog perioda. Vremenom je njen izvorni izgled značajno promijenjen. Glavnu utvrdu

²⁶² Fisković, 1973, 158-159.

²⁶³ Fisković, 1984, 93.

²⁶⁴ Fisković, 1973, 158-159.

²⁶⁵ Basler, 1962, 107.

čini četvrtasti obor opasan bedemom i zaštićen sa dvije kvadratične kule u sjeverozapadnom i jugozapadnom uglu.²⁶⁶ Budući da je kroz svoj razvoj nekoliko puta potpadala pod različite vlasti i imala različite statuse, čitav kompleks je nekoliko puta bio adaptiran i dograđivan. Na njoj je u tom smislu moguće prepoznati i elemente koje definišemo kao gotičke. Za vrijeme Hrvoja Vukčića Hrvatinića stara tvrđava u Jajcu se širi, te dobija temeljne oblike velike tvrđave koja je mogla da zadovolji tadašnje zahtjeve bojne fortifikacije. Različite intervencije na tvrđavi predstavljaju rezultat njegovog htijenja da se utvrda ojača i bude spremna na odupiranje raznim neprijateljskim silama koje su prijetile gradu. Kada se govori o cjelokupnoj koncepciji neke tvrđave, gotički elementi bi predstavljali: razvijeniju unutrašnjost, veći broj kula, povećana visina kula i bedema, zadebljanje zidova, uvođenje kontrafora, kao i zaobljavanje glavne kule.²⁶⁷ Ostale elemente čini kamena plastika koja se lakše može svrstati. Ova pojava odgovara gotici u smislu da je to period u kojem se zdanja ojačavaju usljed opasnosti, novih tehnika ratovanja, korištenja jakog vatrenog oružja, topova i sl. U vezi s tim može se reći da je ova faza zahvatila i tvrđavu u Jajcu, a prema Mazaliću počela je vjerovatno od 1400. godine kada se zaoštavaju Hrvojevi konflikti. Dograđivanja su vršena i u doba posljednja dva bosanska kralja, kao i za vrijeme osnivanja Jajačke banovine kada je Mađari izgrađuju u današnji izgled. Oni daju gradu izgled zapadnih tvrđava.²⁶⁸

Pored cjelokupne koncepcije tvrđave, veću ulogu u detektovanju stila ipak ima arhitektonska plastika. Jedan od značajnih elemenata koji se i danas nalazi na tvrđavi jeste bifora smještena na njenom jugoistočnom tornju. Riječ je o prozoru čija se dva otvora završavaju polukružno, a sa njihovih unutrašnjih strana nalaze se plastični polukružni ukrasi. Prilikom pisanja o konzervaciji južnog zida tvrđave, Đuro Basler govori da se bifora može pripisati romaničkom stilu.²⁶⁹ Međutim, kasnije navodi da ju zbog njene provincijalne, rustične izvedbe ipak nemoguće sasvim jasno uklopiti u tu stilsku šemu, kao ni jasno datirati. Potom kaže da su profilacije ne bifori detalji koji bi je prije svrstali u kategoriju gotičkih elemenata, kao i da se njen nastanak može okvirno datirati u period od XIII do početka XIV vijeka.²⁷⁰ Fisković je također svrstava u repertoar gotičkih elemenata na tvrđavi, ali govori da njeni plastični ukrasi nisu svojstveni dalmatinskim uticajima, već sjevernjačkim kao što su oni na portalu.²⁷¹ U tom slučaju, njena datacija bi se trebala pomjeriti u XV vijek, kada se sjevernjačka gotika jače osjeti na ovom spomeniku. Ono što je zbujujuće je upotreba

²⁶⁶ Redžić, 2009, 114.

²⁶⁷ Anđelić, 1966, 457.

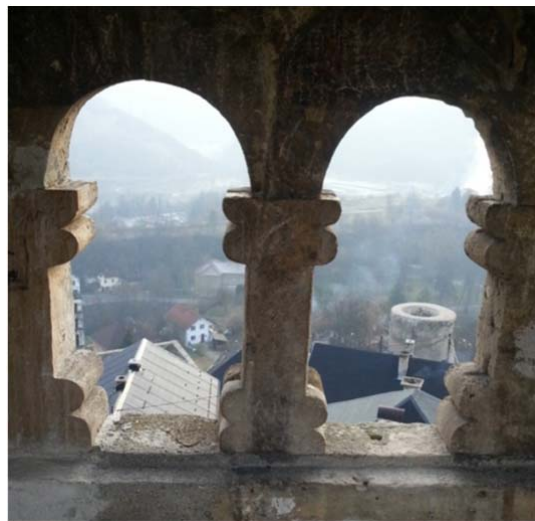
²⁶⁸ Mazalić, 1952, 65.

²⁶⁹ Basler, 1959, 126.

²⁷⁰ Basler, 1962, 100.

²⁷¹ Fisković, 2005, 36.

polukružnih lukova umjesto prelomljenih, gotičkih, kakvi bi vjerovatno bili rađeni da je prozor pod uticajem sjeverne gotike kao što je to slučaj sa biforama na Bobovcu. Tamo se nalaze elementi sa kojima ovi sa Jajca mogu pronaći adekvatne analogije. S tim u vezi zaključak bi bio da je vjerovatno riječ o tzv rustičnoj, lokalnoj interpretaciji gotike koja još nije dobila svoj puni oblik i karakter, a više poveznica posjeduje sa primorskim krajem. Datacija bi bila približnija Baslerovoj koja se ujedno poklapa i sa njegovom datacijom lokalne klesarske radionice. Budući da je riječ o njihovom radu, Basler iz tog razloga navodi da ju je teško stilski odrediti.²⁷² Analogije se pronalaze sa biforam sa Bobovca koja dosta slična, ali raskošnija jer posjeduje i reljefnu dekoraciju u vidu cvjetnog prepleta.

Slika 32. Bifora sa starog grada Jajca, (foto: Merima Hajdarbegović)

Slika 33. Bifora sa starog grada na Bobovcu, (foto: Merima Hajdarbegović)

²⁷² Basler, 1962, 100.

Kao najznačajniji arhitektonski element na jajačkoj tvrđavi izdvaja se kraljevski portal na južnom zidu. Riječ je o portalu šiljatog završetka, čija je luneta dekorisana reljefom kraljevskog grba Kotromanića. Naime, nakon što sama tvrđava dolazi u posjed Kotromanića tokom prve polovine XV vijeka, Jajce postaje i stolno mjesto za vrijeme posljednjih kraljeva, te dobija na značaju. Kralj Tvrtko II Kotromanić ovdje stoluje za vrijeme druge vladavine, Stjepan Tomaš tu boravi često, a Stjepan Tomašević je tu i krunisan.²⁷³ To se odrazilo i na izgled tvrđave koja dobija nove elemente poput portala. Ovaj portal sada svojim izgledom i ikonografijom treba da simbolizira novu vlast i status grada u okviru Srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva. Njegove karakteristike navele su istraživače poput Đure Baslera da isti pripišu radu lokalne klesarske radionice, a preciznije datiranje koje on navodi bilo bi oko 1440. godine i kasnije.²⁷⁴ Svojom izvedbom ovaj je portal poprilično jedinstven, a poseban i iz razloga što se danas nalazi *in situ*. Kraljevski portal posjeduje odlike kasne gotike što se da primjetiti u njegovoj čitavoj koncepciji. Sama vrata bila su smještena unutar šiljatog, gotičkog luka, a iznad njih nalazila se luneta čiji se okvir čeverostruko prelama. Ono što se dalo primjetiti jeste izvjesna rustičnost u radu ovih majstora što je nagnalo istraživače da ga pripišu domaćoj radionici. Također, kao snažan argument ističe se i činjenica da je grb okrenut na suprotnu stranu (nadesno) od one pravilne, što se objašnjava kao majstorovo neposjedovanje dovoljnog znanja o heraldici.²⁷⁵ Kraljevski grb čine glava viteza sa ljiljanovom krunom i štitom. Grb je smješten u okvir kojeg čine dva manja reljefna stuba i pokrov. Ovakav prikaz vjerovatno sugerise neki arhitektonski objekat, u ovom slučaju samu jajačku tvrđavu, a mogla simbolizuje vlast Kotromanića nad ovim zdanjem. Kapija iznad koje se nalazi bosanski kraljevski grb u reljefu nije bila dovršena o čemu svjedoči nedovršeni profil lijevog dovratnika. Mazalić navodi da je perjanica na kruni jedini detalj koji je dovršen na kraljevskom grbu. Ostali elementi su grublje izrade što ukazuje na slučaj da su nedovršeni. Detalji na vitezovoj kacigi nisu ni urađeni. Na osnovu toga Mazalić zaključuje da su ukrasi na kapiji izrađivani za krunisanje posljednjeg bosanskog kralja ili iza njegovog krunisanja, te su ostali nedovršeni.²⁷⁶ Tada je Jajce bilo na vrhuncu moći, te se to nastojalo i pokazati. U prilog ovom datiranju išao bi i prikaz koji se nalazi na štitu grba. Naime, na njemu je moguće vidjeti samo prikaz krune bez inicijala što je svojstveno grbu Stjepana Tomaševića. Ovakav prikaz štita sa grbom poznat je još i kod kralja Stjepana Ostoje samo je drugačije stilizovan.²⁷⁷

²⁷³ Redžić, 2009, 112.

²⁷⁴ Basler, 1962, 101.

²⁷⁵ Isto, 102.

²⁷⁶ Mazalić, 1952, 73.

²⁷⁷ Filipović, 2017, 274.

Budući da nije sasvim jasno da li je Jajce već za vrijeme Ostoje bilo u vlasništvu Kotromanića, iako je on oženio Hrvojevu udovicu Jelenu²⁷⁸, ova datacija je manje vjerovatna. Također, datacija koju je Basler prethodno predložio (1440. godina i kasnije)²⁷⁹ odgovarala bi periodu vladavine Stjepana Tomaša. On je kao i prethodnik Tvrtko II Kotromanić, koristio monogram T i inicijale ST²⁸⁰ na štitu svog grba što u Jajcu nije slučaj. Takav monogram prisutan je na portalu u Bobovcu, kao što je već rečeno. Stoga bi Baslerova datacija mogla biti manje vjerovatna od Mazalićeve. Također, u prilog datiranju portala za vrijeme Stjepana Tomaševića ide i način na koji je kruna na štitu stilizovana. Naime, Ostojina stilizovana kruna završavala se sa tri ljiljana dok se na jajačkom portalu ona završava sa pet ljiljana. Stilski i kompoziciono gledano, portali sa grbom iz Bobovca i Jajca posjeduju sličnosti. Oba smještena u gotički luk i oba sa predstavom kraljevskog grba koji očituje moć vladara na zdanju. Koliko je moguće vidjeti, bobovački reljef ipak očituje izvjesnu prefinjenost u svojoj izvedbi u odnosu na ovaj u Jajcu. Ovaj utisak postignut je i odabirom organskih formi koje ga upotpunjuju. Njegov vitez uspio je biti okrenut na ispravnu stranu kakva je poznata u heraldici. Jajce kao rad lokalnih majstora djeluje sirovije, ali uprkos svemu, vijekovima se pokazao u prednosti bivajući očuvan i još uvijek *in situ*.

Slika 34. Portal tvrđave u Jajcu, (foto: Merima Hajdarbegović)

²⁷⁸ Lovrenović, 1987, 188.

²⁷⁹ Basler, 1962, 101.

²⁸⁰ Filipović, 2017, 274.

Još jedno od pitanja koje se otvara kada je riječ o profanoj arhitekturi, jeste postojanje izvjesne palače kasnogotičkog primorskog stila unutar zidina grada. Pretpostavka za njeno postojanje jeste pronalazak fragmenata dekorisanih arhitektonskih elemenata. Palača se spominjala i ranije u literaturi kod Ćire Truhelke i Đoke Mazalića, a o njoj je pisao i Evlija Čelebija tokom XVII vijeka.²⁸¹ Fragmente ovog tipa prvi spominje Ćiro Truhelka tokom svojih istraživanja grada Jajca. Naime, on devedesetih godina XIX vijeka pronalazi par kapitela, konzola, te drugih fragmenata za koje izričito navodi da pripadaju gotičkom stilu. Analizom uglavnom vegetabilnih motiva poput uvrnutih listova i cvjetova, Truhelka navodi da je riječ o mletačkoj gotici koja se u Jajcu mogla širiti posredstvom dalmatinskih uticaja, prvenstveno za vrijeme Hrvoja, inače i splitskog gospodara.²⁸² Mazalić u svom radu ovo izričito negira, a kao razlog navodi nemogućnost bosanskih vladara i vlastele da u Bosni gradi bilo kakvu građevinu pretjeranog luksuza. Pritom navodi da se ovi fragmenti mogu pripisati jedino ostacima par razorenih crkava u Jajcu kakve je u tom periodu mogla izgraditi samo katolička crkva.²⁸³ Nakon što je 1957. godine nađeno novih fragmenata pripisanih dalmatinskoj kasnoj gotici, ova teza se ponovo javlja u literaturi. Ovo se konkretno odnosi na nađeni dovratnik i nadvratnik o čemu piše Đuro Basler. Na osnovu stilske analize, navodi se da je palača rađena polovinom XV vijeka, a njena izgradnja povezuje se sa djelovanjem gore pomenute radionice Andrije Alešija.²⁸⁴ Osnivanje jajačke banovine 1464. godine²⁸⁵ predstavlja prekretnicu za grad Jajce jer se prekidaju kulturne veze sa Dalmacijom gdje su se tražili uzori po pitanju umjetnosti. S tim u vezi uspostavljaju se jače veze sa Hrvatskom i Mađarskom iz kojih dolaze novi graditelji koji su majstori kasne gotike kontinentalnog tipa. O postojanju novih umjetničkih stremljenja sa sjevera svjedoče i brojni fragmenti doprozornika i dovratnika sa kraja XV i početka XVI vijeka. Ukrasi ovih dovratnika sastoje se od plastičnih prutova koji se okomito isprepliću. Njihovu osnovu čine cilindrična zadebljanja sa rombičnim udubljenjima. Ovi fragmenti smatraju se posljednjim spomenicima srednjovjekovne umjetnosti u Jajcu.²⁸⁶, te ujedno čine posljednju etapu gotičkog izraza ovog grada.

I na srednjovjekovnoj tvrđavi u Jajcu vidljivo je da je uticaj gotike na ova područja pristizao iz dva smjera. Jedan je primorskog, a drugi kontinentalnog karaktera. Porijeklo stilskih uticaja može se pratiti kroz sam razvoj grada Jajca, njegov položaj unutar Srednjovjekovne Bosne, kao i njegove odnose sa drugim sredinama. Dok je Hrvoje bio na

²⁸¹ Redžić, 2009, 115.

²⁸² Truhelka, 1982, 315-318.

²⁸³ Mazalić, 1952, 66.

²⁸⁴ Basler, 1959, 128.

²⁸⁵ Redžić, 2009, 112.

²⁸⁶ Basler, 1962, 105-106.

vlasti djelovala je uglavnom lokalna radionica koja je ispoljavala svoju interpretaciju gotičkog stila. Na osnovu arheološkog materijala i pisanih izvora smatra se da je usljed karakterističnog historijskog i kulturno-geografskog položaja između Mediterana i Srednje Evrope u Jajcu došlo do samostalnih modifikacija stila koje nisu poznate u ostatku Evrope. Međutim, kada se status grada uzdiže na kraljevski nivo za vrijeme posljednja dva vladara, vidi se napor u promovisanju ovog stila koji dolikuje jednom takvom gradu zapadnoevropskih kulturnih tokova. Ovaj vrhunac gotike započet će prvenstveno sa pozivanjem najboljih majstora sa Primorja, a okončati ponekim elementom sa sjevera.

9.3 Sakralna arhitektura

Crkva sv Marije

Kada je riječ o sakralnoj arhitekturi istraženoj u Jajcu, ona pokazuje stilske odlike koje idu u korak sa onim izraženim na profanoj arhitekturi. Pored ovih uticaja, prisutni su još neke tipičnosti franjevačkog graditeljstva koje se prepoznaju u čitavoj srednjovjekovnoj Evropi.²⁸⁷ Crkvena arhitektura je ključna kada je riječ o interpretaciji stila u srednjem vijeku budući da su na njoj stilovi najviše dolazili do izražaja što bi se moglo reći i za situaciju u Jajcu. Najznačajniji primjer sakralne arhitekture u Jajcu predstavlja crkva sv. Marije koja se i danas, iako ruševna, nalazi na svom izvornom mjestu. Radi se o samostanskoj crkvi, posvećenoj sv. Mariji, koju pisani izvori spominju tek u prvim decenijama XV vijeka. Tokom svog postojanja crkva je bila nekoliko puta dograđivana i dotjerivana što je rezultiralo u smjenjivanju stilova. Tokom arheološkog istraživanja 1961. godine ustanovljeno je da se izvorna građevina datira u XIII vijek, te pripisuje romaničkom stilu. Tokom druge polovine XIV ili početkom XV vijeka, ona biva adaptirana u noviju, gotičku građevinu.²⁸⁸ Prije njene adaptacije bila je u ruševnom stanju. Dakle crkva je postojala prije Hrvoja Vukčića Hrvatinića, a za njegovo vrijeme dobija elemente novog zapadnoevropskog stila. Dolaskom Osmanlija, crkva je djelomično proširena, te preuređena u džamiju. Uz nju se nalazi i zvonik koji je u literaturi poznat kao toranj sv. Luke. Karakteristike plana crkve su: dvorana, veliki prezbiterij, pravougaona apsida i sakristija koja je prizidana sa južne strane.²⁸⁹ U literaturi se

²⁸⁷ Mikulić 1997, 206.

²⁸⁸ Anđelić, 1973, 202.

²⁸⁹ Anđelić, 1973, 202-203.

kao razlog preuređenja crkve navodi prvenstveno njeno teško ruinirano stanje. Basler navodi kako je crkva, situirana u podgradu, bila određena za službu u maloj gradskoj zajednici.²⁹⁰

Slika 35. Crkva sv Marije sa tornjem sv. Luke, (foto: Merima Hajdarbegović)

Crkva sv. Marije u Jajcu je na prvi pogled zanimljiva zbog svoje asimetrične osnove. Južni zid duži je za čitav metar od sjevernog, a zapadni isto tako od južnog. Na spoljašnjem zidu jasno se vidi razlika između starijeg zida i onog koji je građen u osmansko doba.²⁹¹ Prilikom gotičke adaptacije širina stare građevine je zadržana. Kako bi se prilagodilo gotičkim tlocrtnim rješenjima, potpuno je izgubljena istočna partija romaničke građevine, a nova crkva ima plan jednobrodne široke dvorane sa izduženim i nešto suženim četvrtastim korom. Apsida nije bila pravougaona već četvrtasta. Na zapadnom zidu nalazi se rozeta koja izgleda kao da je naknadno umetnuta. Zanimljivo je što ona ne stoji u čistoj vertikali sa portalom što je jedna od odlika gotičkih graditelja u ostatku Evrope.²⁹² Crkva je imala raskošnu dekorativnu plastiku koja je ponekad imala izrazito romaničke osobine (kameni lav, jedan kapitel, portal, profilacija vjenaca), dok drugi elementi spadaju u zrelu gotiku (nizovi kamenih ukrasa sa monumentalnog gotičkog luka, fragmenti nekih punih skulptura, itd.) Čitava njena

²⁹⁰ Basler, 1962, 99.

²⁹¹ Mazalić, 1952, 82.

²⁹² Basler, 1962, 101.

unutrašnjost, sakristija i trijem uz južnu stranu crkve bili su ispunjeni zidanim porodičnim grobnicama kojih ima i u prostoru ispod crkve. Najveći broj ulomaka dekorativne plastike bio je zbačen u dvije grobnice.²⁹³ U ruševinama crkve pronađen je i fragment skulpture koji prikazuje ruku sa svjećnjakom koja se smatra dijelom jedne veće kompozicije. Ovaj fragment značajan je kao svjedočanstvo postojanja umjetničkih djela koja su rađena u punoj plastici.²⁹⁴ Jedini ukras koji je danas vidljiv jeste plastično tordirano uže na portalu iz romaničkog perioda koje će kasnije postali vrlo čest motiv na stećcima sve do kasnog XV vijeka. Ovaj element na crkvi sv. Marije u Jajcu smatra se i najstarijim poznatim primjerkom ovakve vrste u srednjovjekovnoj Bosni.²⁹⁵

(Slika 36. Skulptura lava iz crkve sv. Marije u Jajcu, foto: Merima Hajdarbegović)

U Zemaljskom muzeju u Sarajevu nalaze se i tri gotička kapitela iz ove crkve koji pokazuju elemente kasne venecijanske gotike. Odlikuju se kičenošću, zalelujanim cvjetovima i listovima savijenim u grude.²⁹⁶ Riječ je o klasičnim organskim formama koje su promovisali majstori Alešijeve radionice, što navodi na zaključak da su tokom svog boravka u Jajcu radili i na dekorisanju ove crkve. Poznato je da su srednjovjekovne bosanske crkve bile ukrašene rezbarijom, te su tako i u ostacima crkve sv. Marije pronađeni i ostaci drvene rezbarene pregrade, a po nekim predstavama sa stećaka da se zaključiti da su rezbarijom bila ukrašena i vrata na crkvama.²⁹⁷ Takav je recimo raskošan stećak sa zgoščanske nekropole koji se danas nalazi u Zemaljskom Muzeju. Na njemu je isklesan motiv portala gotičkog luka, sa tordiranom vrpcom, čija su vrata bogato dekorisana.²⁹⁸ Ovakav primjer može poslužiti za

²⁹³ Anđelić, 1973, 203.

²⁹⁴ Anđelić, 1984, 495.

²⁹⁵ Basler, 1962, 99

²⁹⁶ Mazalić, 1952, 91.

²⁹⁷ Mikulić, 2000, 100.

²⁹⁸ Anđelić, 1984, 513.

eventualnu rekonstrukciju izgleda portala u Jajcu i drugim crkvama.

Ono što je od izuzetnog značaja za ovaj objekat jeste činjenica da je on jedan od rijetkih u kojima su pronađeni fragmenti zidnog slikarstva zapadnog kulturnog kruga. Nakon otkopavanja ruševina, ispod kasnijih krečnih premaza, na sjevernom zidu pronađen je dio slikanog sokla. Radilo se o donjim dijelovima kompozicije Strašnog suda koja je vjerovatno bila predstavljena preko cijelog zida.²⁹⁹ Da se radi o ovoj sceni, koja je jedna od najprisutnijih na zidovima crkava širom Evrope, potvrđuju ostaci četiri prikazana torza nagih figura. Oko njih nalaze se vijugave crvenkaste linije plamena što govori da je na sjevernom zidu bila predstavljena scena pakla. Aktovi su kasnogotičke konstrukcije, bez pretjeranog naglašavanja muskulature. Lijevo od ove grupe figura nalaze se još dvije figure koje padaju na suprotne strane između kojih je smješten ukošeni poklopac od sarkofaga. Ispod krajnje lijeve figure prikazana je i čovječija lubanja, a uz prvu figuru primjetna je đavolja šapa. Prikazane figure su zapravo simboli mrtvih koji ustaju iz svojih grobova i čekaju da im se sudi od strane Krista kao "velikog sudije". Scena teče prema zapadu sve do ivice sjevernog zida. Zdravko Kajmaković navodi kako se freske mogu okarakterisati kao "obojeni crteži" jer su figure rađene u konturama, bez pretjeranog kolorita, što govori da se slikar nije pretjerano trudio u svom radu. Ove zidne slikarije vremenski se datiraju u prvu polovinu XV vijeka, te stilski pripadaju širokom krugu zapadne kasne gotike.³⁰⁰ Dijelovi fresaka pronađeni su i na južnom zidu crkve, ali nisu iz istog perioda kao one sa sjevernog zida. Nekoliko kamenih blokova sačuvali su dvije kolorisane glave anđela koje se vezuju za istog slikara koji je radio scenu Strašnog suda.³⁰¹ Pronađene freske koje se datiraju u XV vijek samo još više potvrđuju primicanje zapadnom kulturnom krugu kao i katoličkoj struji koja kroz dominantnu scenu posljednje presude jasno upozorava na nevolje koje će zadesiti "nevjerne". Sam napor u dekoraciji građevine govori i o značaju koji je imao ovaj sakralni prostor u to doba, bez obzira na umjetničku kvalitetu istog.

Vrlo značajan dio crkve sv. Marije u Jajcu jeste *toranj sv. Luke* koji se, neobično, nalazi na njenoj istočnoj strani. Njegova osnova je nepravilni kvadrat, a predstavlja mješavinu više stilova. Na tornju se pronalaze elementi koji pripadaju romanici i gotici, a prema nekim izvorima i renesansi. Zbog toga se smatra da je tokom njegove gradnje došlo do promjene graditeljskih stilova, te da su se paralelno preplitali različiti umjetnički stilovi. Ivanka Nikolajević navodi da je u jednom trenutku došlo do izvjesnog prekida rada na zvoniku koji je

²⁹⁹ Kajmaković, 1971, 86.

³⁰⁰ Isto, 89.

³⁰¹ Isto, 88-90.

nešto kasnije nastavljen³⁰² Ovaj slučaj je uslovio da se toranj stilski gleda kao dvije polovine. Donje etaže su gotičke, a gornji dio je urađen u romaničkom duhu što govori kako graditeljstvo ovog stila nije u potpunosti iščezlo za vrijeme dominiranja gotičkih uticaja. Donji dio zvonika, kojeg je narod prozvao po sv. Luki čije su moći bile sahranjene u ovoj crkvi, imao je jedna vrata i male prozore kroz koje se osvjetljava unutrašnje stepenište. Ovaj dio zvonika nije imao nikakvu dekoraciju.³⁰³ Gotički elementi u prizemlju su prelomljeni luk svoda i prozor koji završava djetelinastim lukom na istočnom dijelu. Dakle, radi se o zvoniku kod kojeg se arhitektonski stilovi susreću u obrnutom redoslijedu: gotika u prizemlju i romanika na vrhu.³⁰⁴ Gornji dio zvonika se znatno sužava, izdjeljen je na tri sprata i sa svake strane nalazi se prozor koji je podjeljen u triforu. Stupovi koji djele prozore su klesani u parovima, par spoljašnjih i par unutrašnjih i međusobno su povezani arhitravom koji sadrži njihove kapitule. Profilacije prozora su gotičkog tipa. Dekorativni element zvani "dijamantska vrpca" izveden je ispod gornjeg reda trifora, a Planinka Mikulić navodi da se on često susreće na ranim romaničkim građevinama u Primorju, ali i na gotičkim građevinama nastalim pod mađarskim uticajima.³⁰⁵ Ovaj dekorativni element na tornju sv. Luke pokazuje dodire lokalne klesarske tradicije sa onom kasnogotičkom iz Dalmacije. Stoga Mikulić navodi da su ga radili lokalni majstori koji su se školovali u Dalmaciji, ali ne oni isti koji su radili katakombe i portal na tvrđavi.³⁰⁶ Kao što je prethodno rečeno, isti motiv nađen je i na fragmentu iz crkve u Veseloj kod Bugojna što je okarakterisano kao dalmatinska refleksija. U radu domaćih majstora koji se školuju vani osjeti se napredak u odnosu na prethodne lokalne majstore. Ovo bi bila posljedica jakog uticaja primorske sredine u kojoj su boravili, te sve veće približavanje stilu, a otklon od lokalnog. Analogije arhitekturi zvonika sv. Luke traže se u Dalmaciji u kojoj se zvonici pojavljuju već početkom XI vijeka, prizidani redovno uz zapadnu fasadu crkve.³⁰⁷

Toranj sv. Luke u Jajcu po stilu gradnje je unikatan u Bosni i Hercegovini i kao spomenik kulture ima veliki značaj. On je nespretno nadograđen na već postojeću crkvu, a Mazalić³⁰⁸ i Nikolajević početak njegove izgradnje smještaju u sredinu XIII vijeka. Ona navodi kako je zvonik prvobitno bio završen iznad visine prozora prvog sprata, a kasnije je njegov izgled promijenjen dodavanjem galerija s triforama. Tu dogradnju je kasnije obavio majstor koji je poznavao arhitekturu u Primorju, tako da je zvonik u Jajcu postao sinteza dviju

³⁰² Nikolajević, 1969, 253.

³⁰³ Mazalić, 1952, 86.

³⁰⁴ Nikolajević, 1969, 253.

³⁰⁵ Mikulić, 1997, 214.

³⁰⁶ Isto, 214.

³⁰⁷ Mazalić, 1952, 86.

³⁰⁸ Isto, 91.

koncepcija: srednjoevropske u pogledu njegovog mjesta u odnosu na zvonik, te mediteranskog u načinu zidanja i njegovog završetka.³⁰⁹ Mazalić svoju dataciju temelji na mišljenju da se toranj morao graditi prije preseljenja katoličke biskupije u Đakovo čime je oslabio katolički uticaj u zemlji³¹⁰, dok Nikolajević svoju temelji na analogiji gotičkih elemenata u Jajcu s onima na crkvama u Sloveniji iz XIII vijeka.³¹¹ Nasuprot njima stoji Cvito Fisković koji navodi kako gotička vrata i prozor u prizemlju odaju da je zvonik građen tek krajem XV ili početkom XVI vijeka. On na osnovu trifora navodi analogije sa primorskim romaničkim zvonnicima u Rabu i Splitu s početka XVI vijeka, te smatra da se isti motiv mogao ponoviti u Jajcu krajem XV vijeka.³¹² Basler i na gornjoj polovini tornja vidi gotičke i renesansne elemente poput postavljanja gezimsa u visinu kapitela stubova što više atribuirira renesansi.³¹³ Samim time, završetak tornja bi se datirao u period XV vijeka kada osjeti mješavina različitih uticaja, ali i jak uticaj Dalmacije posredstvom Alešijevih đaka. Najbliže analogije tornja sv. Luke mogu se pronaći u Koluniću kod Bosanskog Petrova. Tu se nalazila crkva sv. Đorđa iznad čije se apside izdizao visoki zvonik. Bio je pravougaone osnove, rađen od dobro klesanih kvadera, a pokazivao je uticaje primorskog graditeljstva.³¹⁴ Toranj se danas nalazi u relativno dobrom stanju *in situ*. Uprkos znatnim oštećenjima, i danas ponosno prkosi vremenu što se ne bi moglo reći za većinu srednjovjekovnih bosanskih spomenika.

Katakombe

Još jedan značajan primjer sakralne arhitekture u Jajcu jesu Katakombe. Ova podzemna građevina u Jajcu predstavljala je grobno mjesto koje je vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić namjenio za sebe i svoju porodicu. Datira se u prve decenije XV vijeka, a analizom stila i manirom ustanovljeno je da su katakombe radili lokalni majstori. Rustičan način obrade i jednostavnost u izvedbi pronalazi sličnosti sa manirom prisutnim na kraljevskom portalu koji je vjerovatno nastao nešto kasnije.³¹⁵ Na ulazu u katakombe moguće je primjetiti isklesane, nedovršene reljefne figure. Riječ je o prikazu grba kojeg je klesar tek započeo raditi. Da se primjetiti da je majstor uspio označiti konture crteža, ali ne i plastično ga obraditi. Prikazane su jedna muška figura sa mačem u ruci i jedna ženska figura koja drži neki

³⁰⁹ Nikolajević, 1969, 253.

³¹⁰ Mazalić, 1952, 91.

³¹¹ Nikolajević, 1969, 253.

³¹² Fisković, 1973, 157.

³¹³ Basler, 1962, 105.

³¹⁴ Nikolajević, 1969, 249-250.

³¹⁵ Basler, 1962, 101.

heraldički znak. Muška figura bi u ovom slučaju predstavljala osnivača, Hrvoja Vukčića Hrvatinića na čijem se grbu nalazio prikaz ruke s mačem. Ženska figura trebala bi predstavljati njegovu suprugu Jelenu Nelipčić³¹⁶, jednu od značajnijih žena iz bosanske srednjovjekovne prošlosti koja je u jednom periodu imala i status kraljice udavši se za kralja Stjepana Ostoju.³¹⁷ Sama unutrašnjost je poprilično jednostavna. Prva prostorija u koju se ulazi je zasvođena gotičkim, trolisnim svodom. Tu se nalazi široki oltar sa uklesanom apsidom koja se završava šiljatim lukom. Sa desne i lijeve strane oltara nalazi se po jedan manji luk koji je jednak kao onaj središnji. Iz ove prostorije silazi se u samo dno gdje nalazi kriptu koja je trebala biti grobnica za Hrvoja i njegovu porodicu.³¹⁸ U njoj se nalaze i perforirani simboli krsta i polumjeseca koji neodoljivo podsjećaju na simbole sa pojedinih stećaka. Iako je danas ovaj prostor ogoljen, Marian Wenzel spominje da je nekad bio obojen u češkom stilu, kao i da se u apsidalnom prostoru nalazio likovni prikaz. Također navodi da su se u prostorijama katakombi mogle vršiti inicijacije u kojima je Hrvoje Vukčić Hrvatinić imenovao nove članove viteškog "Reda zmaja", čiji je isti bio član.³¹⁹ Čitav prostor svojom koncepcijom i obradom odaje utisak okultnog i mističnog što je ujedno jedna od asocijacija na gotički period i arhitekturu, naročito kada je riječ o njenoj romantiziranoj varijanti.

Slika 37. Unutrašnjost katakombi u Jajcu,

(preuzeto sa: <https://visitjajce.com/index.php/bs/znamenitosti/podzemna-crkva-katakombe>)

³¹⁶ Mazalić, 1952, 93.

³¹⁷ Lovrenović, 1987, 188.

³¹⁸ Mikulić, 1997, 215.

³¹⁹ Wenzel, 1999, 141.

Crkva sv. Ive u Podmilačju

U blizini Jajca nalazila se i najcjelovitija gotička građevina u Bosni, a riječ je o crkvi sv. Ive u Podmilačju. Na osnovu sretnih okolnosti, sačuvano je nekoliko dokumenata s podacima o njenom izgledu što je omogućilo rekonstrukciju istog.³²⁰ Ona predstavlja još jedan objekat na području Jajca koji se pripisuje radu majstora iz radionice Andrije Alešija. Đuro Basler, koji je dosta pisao o ovom objektu, navodi kako je crkva u cjelosti izgrađena i dekorisana od strane Alešijevih majstora što bi istu datiralo u period polovine XV vijeka.³²¹ Ovo je ustanovljeno na osnovu stilskih osobina portala, svoda, prozora i ostalih elemenata koji su bili dekorisani. Ovi elementi pokazuju čiste i cjelovite gotičke forme, a Planinka Mikulić navodi da obrada nadvratnika naročito pokazuje da ga je radio vješt i školovan majstor.³²²

Crkva je bila manjih dimenzija, građena uglavnom od lomljenog kamena. Njen izgled sastojao se od longitudinalnog broda, peterostrane apside, male sakristije i tornja. Riječ je o karakterističnom manjem zvoniku koji se nalazio u vrh zabata zapadne fasade. Ovakav smještaj zvonika i poligonalan izgled apside Basler poistovjećuje sa crkvama kontinentalnog tipa iz XV vijeka. Međutim, klesarski rad koji odlikuje ovu crkvu je bio u potpunosti primorskog porijekla.³²³ Gotičke elemente moguće je vidjeti u obradi portala, gotičkim prozorima sa prelomljenim lukom, te rebrastim svodom za kojeg Kujundžić kaže da se danas nalazi u zbirci franjevačkog samostana. Također, on ocjenjuje da je na ovu crkvu poprilično skromnog izgleda ugrađena luksuzna oprema klesarskih majstora.³²⁴ Sam portal uokvirivao je prelomljeni luk kojeg je činilo pet arhivolti. One su bile profilisane ukrasnim motivima izvijenog užeta, izmijeničnih zubaca i "dijamantnih vršaka".³²⁵ Pored portala, značajan element crkve činio je i pomenuti zvonik. Basler navodi kako je isti "izrastao" iz pročelja crkve kao i da je njegova cjelokupna visina sa križem iznosila oko 37 m. Imao je pet etaža. Parterni dio bio je na sve četiri strane probijen otvorima kojima se prolazilo u lađu. U prvoj etaži bilo je pjevalište, dok je treća etaža bila jednostavna. Jedan uski i oštro zasvedeni prozor služio je za osvjetljivanje stepenica kojima se uspinjalo. Četvrta etaža bila je u obliku kocke koja je kosim profilisanim vijencem i zadebljanim uglovima naglašena od ostale mase zida. Na petoj etaži bila je sa svih strana jednostavna gotička bifora, iznad koso profilisanog

³²⁰ Kujundžić, 1966, 374.

³²¹ Basler, 1962, 103.

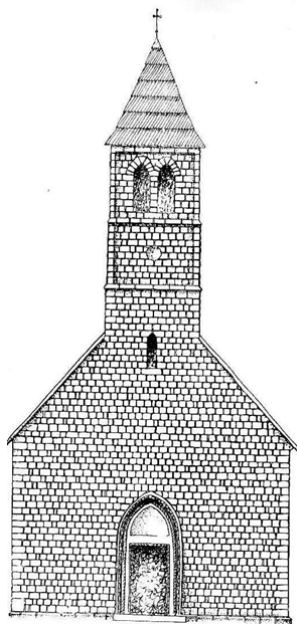
³²² Mikulić, 2000, 89.

³²³ Kujundžić, 1966, 374.

³²⁴ Isto, 374.

³²⁵ Fisković, 1973, 156.

gezimsa, a uglovi su plastično naglašni.³²⁶ Crkva je za vrijeme osmanskog perioda bila preporavljana nekoliko puta, tokom XVIII i početkom XIX vijeka. Tokom 70 – ih godina XIX vijeka pregrađen joj je toranj. Ostaci ovog objekta su u konačnici ugrađeni u novu, neogotičku crkvu koja je izgrađena krajem XIX vijeka. Tom prilikom su srušeni portal i toranj, te je njen izvorni oblik promjenjen.³²⁷ Crkva u Podmilačju je još jedan dokaz o djelatnosti majstora primorske kasne gotike u okolini Jajca, kao i gradnji u ovom stilu pred sami pad srednjovjekovne kulture u Bosni.

Slika 38. Rekonstrukcija zapadne fasade crkve sv. Ive u Podmilačju,
(preuzeto iz: Kujundžić, 1966, 370)

³²⁶ Kujundžić 1966, 373-374.

³²⁷ Basler, 1962, 103.

10. GOTIČKA UMJETNOST NA STEĆCIMA

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, stećci, oduvijek su pobuđivali interese znatiželjnih, kako u narodu, tako i naučnim krugovima. Oko njih su se raspredale različite teorije i legende koje su ovoj vrsti spomenika davale određenu dozu misticizma, a istraživačima povod za otkrivanje istine. Njihovo postojanje i opstajanje, sve do dana-današnjeg, svjedok je jednom vremenu u kojem je začeta samostalnost bosanske države. Mnoštvo različitih oblika, kao i dekoracija pojedinih primjera, može dosta reći o društvenim, kulturnim, duhovnim i ostalim aspektima društva, koje je vjekovima ranije naseljavalo ova područja. Aspekt stećaka o kojem se najviše raspravljalo jeste njihova dekorativnost i ornamentika koja je data u vidu raznovrsnih reljefnih prikaza. Ono što se da primjetiti posmatrajući ove prizore jeste unikatnost stila kojeg je nemoguće pronaći na nekom drugom mjestu. Iz tog razloga se umjetnost na stećcima smatra možda i najznačajnijim vidom umjetnosti kojeg je iznjedrila srednjovjekovna bosanska država. Uprkos originalnosti koja se vidi u načinu izrade i kombinaciji motiva, u dekorativnosti stećaka moguće je prepoznati izvjesne uticaje sa strane koji su na ovom prostoru bili neminovni.

Budući da se vremensko razdoblje egzistiranja ovih spomenika podudara sa periodom upliva gotičkih uticaja, sasvim je sigurno da su se ona u određenoj mjeri odrazila na stećke. Gotički uticaji pronalaze se unutar mnoštvo drugih uticaja koji dolaze i sa istoka i sa zapada. Poređenje je u startu otežano iz razloga što se stećci kao takvi teško mogu porediti sa nekom vrstom spomenika, budući da je riječ o unikatnim djelima. Imajući u vidu da stećke krasi predstave rađene u reljefu, kao i plastični ukrasi, njihovo poređenje se prvenstveno vrši sa elementima gotičke arhitekture i skulpture. Međutim, pojedine motive moguće je prepoznati i u drugim vidovima umjetnosti poput slikarstva, minijature, drvorezbarstva i slično. Stoga je prvenstveno neophodno upoznati se sa osnovnim repertoarom gotičke umjetnosti kako bi se ista prepoznala na stećcima.

10.1 Opšte odlike stećaka

Početak upotrebe stećka kao srednjovjekovnog nadgrobnog spomenika, datira se u drugu polovinu XII vijeka. Ovaj period, zajedno sa periodom XIII vijeka, označava se kao

prva faza egzistiranja ovih spomenika. Svoj razvoj i procvat koji podrazumijeva intenzivno klesanje i ukrašavanje, obuhvata period druge polovine XIV vijeka, a nastavlja se i u vrijeme XV. Njihovo prisustvo konstatovano je i nakon pada srednjovjekovne bosanske države, ali u slabijem broju. Zamiranje ove vrste nadgrobnih spomenika u konačnici dešava se krajem XVI vijeka.³²⁸ Vrlo značajno je za spomenuti da se upravo prvi podaci o stećcima datiraju iz XVI vijek, tačnije tokom njegove prve polovine. O njima piše Benedikt Kuripešić koji u sastavu austrijskog poslanstva za Carigrad prolazi kroz bosansko područje. Tom prilikom Kuripešić zapaža i opisuje stećke nekropole Lađevine koja se nalazi kod Rogatice.³²⁹ Nakon njega, svoj doprinos proučavanju stećaka dalo je nekoliko stranih putopisaca i naučnika koji su vijekovima prolazili kroz ove krajeve i bilježili znamenitosti. Među njima može se spomenuti nekoliko imena poput Alberta Fortisa, Ami Bouea, Gardner Wilkinson, Arthura Evansa i drugih.³³⁰ Tu su još i podaci nekoliko domaćih istraživača koji su utrli put pravoj istraživačkoj djelatnosti koja započinje dolaskom austrougarske uprave na ovo područje.³³¹ Godine 1888. osniva se Zemaljski Muzej u Sarajevu, te time započinje intenzivna istraživačka djelatnost po pitanju stećaka³³², kao i po pitanju svih perioda općenito. Iako su se tokom višedecenijskog proučavanja stećci pripisivali različitim narodima i vjeroispovjestima, danas se sa sigurnošću može reći da su ovi spomenici obilježavali grobna mjesta srednjovjekovnog bosanskog društva koje je pripadalo kršćanskoj dogmi. Kršćanska vjeroispovjest je za vrijeme bosanskog kraljevstva bila izražena u vidu tri denominacije: Crkve bosanske, katoličanstva i pravoslavlje³³³, te se stoga u njihovim sljedbenicima traže vlasnici stećaka.

Kada je riječ o oblicima u kojima se stećci javljaju, generalno je prihvaćena sljedeća podjela: ploča, sanduk, sljemenjak, stub, krstača, te amorfnu spomenici.³³⁴ Među pomenutim oblicima prvenstveno treba istaći ploče, iz razloga što je to najstariji, najrasprostranjeniji i najjednostavniji oblik stećka, ali je kao oblik nadgrobnog spomenika poznat širom evropskih prostora.³³⁵ Počevši od ovih jednostavnijih oblika, stećci vremenom prolaze kroz transformaciju i dobijaju na monumentalnosti. Sandukom se naziva jednostavni, široko rasprostranjeni, prizmatični nadgrobnni spomenik, koji se ispoljava sredinom XIV vijeka. Razvojni put ovog oblika ogleda se u prelazu iz prvih jednostavnih i neukrašenih sanduka XIV vijeka do razvijenih i bogato ukrašenih ili neukrašenih oblika većih gabarita. Mogu se

³²⁸ Bešlagić, 1982, 72.

³²⁹ Isto, 11.

³³⁰ Isto, 11-13.

³³¹ Isto, 11-13.

³³² Isto, 13.

³³³ Fisković, 2005, 30.

³³⁴ Bešlagić, 1982, 80.

³³⁵ Miletić, 1982, 33.

naći u više varijanti, sa postoljem ili bez, kao i u vidu dvostrukih sanduka čija je gornja površina stepenasta. Najsloženija varijanta ovog spomenika jeste dvostruki sanduk na dvostrukom postolju.³³⁶ Sanduci su inače i najbrojniji oblik stećka.³³⁷ Kako navodi Marian Wenzel, oni su najraniji oblik koji je ukrašavan, te ih se može posmatrati kao lokalnu varijantu evropskog nagrobnog spomenika sa kipom pokojnika koji se datira u XIV vijek. Također ona navodi da je on mogao biti adaptiran od strane stranih klesara, možda sa područja Italije, kako bi odgovarao domaćem stanovništvu.³³⁸ Autorica se ovdje referiše na nadgrobne ploče i bogate sanduke zapadnoevropskog plemstva koji su rađeni u formi *gisanta*, te skulpturalno ukrašeni. Bosanska verzija je umjesto bogate plastike bila jednostavno ukrašavana plitkim reljefima različitih motiva. Sljedeći oblik koji se izdvaja jeste sljemenjak. Interesantan je zbog svog oblika koji se na vrhu završava zabatom. Ovaj oblik stećka jasno sugeriše izgled kuće sa krovom na dvije vode, te se isti shvata kao vizuelna konkretizacija poimanja groba kao kuće. Krajem XIV vijeka razvija se oblik kojeg Nada Miletić naziva visokim sandukom.³³⁹ Tu je i oblik stećka zvani stub koji svoj puni razvoj i procvat doživljava početkom XV vijeka. U literaturi se govorilo i o njegovoj povezanosti sa osmanskim nadgrobniim spomenicima – nišanima, kao i tzv. prelaznom obliku iz stećka u nišan. Ovo bi značilo da je na neke oblike srednjovjekovnog stuba svoj uticaj izvršila osmanska sepulkralna kultura o čemu je pisala i Marian Wenzel.³⁴⁰ Od druge polovine XV vijeka javlja se i oblik krsta, tzv. krstača koja se javlja u najrazličitiji varijantama. Jedna od karakterističnijih jeste varijanta koja sugeriše antropomorfnu formu.³⁴¹ Ova podjela stećaka urađena je bazirajući se na njihovim osnovnim odlikama, ali ne treba zanemariti da se svaki od ovih oblika može pronaći u različitim varijantama koje zavise i od područja na kojem se nalaze.

U okviru proučanja stećaka, velika pažnja posvećivala se ornamentici ovih, manje ili više dekorisanih, spomenika. Riječ je o jednom širokom repertoaru reljefnih prikaza koji su bivali klasifikovani na različite načine, ali u svojoj suštini obuhvataju brojne geometrijske, vegetabilne, zoomorfne, arhitektonske, te figuralne motive. Nijedan ukrašeni stećak ne može se pozdano datirati ranije od druge polovine XIV vijeka³⁴² kada i općenito dolazi do razvijanja umjetničkih djelatnosti unutar bosanske države. Ovo je ujedno i period upliva

³³⁶ Miletić, 1982, 81-82.

³³⁷ Bešlagić, 1982, 86.

³³⁸ Wenzel, 1999, 130.

³³⁹ Miletić, 1982, 81-82.

³⁴⁰ Wenzel, 1999, 129-141.

³⁴¹ Miletić, 1982, 81-82.

³⁴² Anđelić, 1984, 490.

gotičkih uticaja na prostore srednjovjekovne Bosne, te se isti ne smiju zanemariti ni u kontekstu stećaka. Brojnost ukrašenih stećaka najveća je na području Hercegovine, dok su oni u centralnoj i zapadnoj Bosni slabije dekoracije. Nekropole sa najvećim brojem ukrašenih spomenika jesu oko Stoca i to Radimlja, Hodovo, Kruševo i Boljuni. Od onih koje su na bosanskom području treba izdvojiti nekropolu na Čengić Bari kod Kalinovika.³⁴³ Svaka od ovih nekropola odlikuje se bogatstvom oblika i ornamenata koji su izvor mnogih proučavanja kao i estetskih kontemplacija.

10. 2 Prepoznavanje gotičkih elemenata na reljefnim kompozicijama

Stilska pripadnost stećaka nije u potpunosti određena, budući da predstavlja simbiozu različitih elemenata, od bizantskih i zapadnoevropskih, do onih koji su domaćeg, narodnog karaktera.³⁴⁴ U ovom kontekstu, autorica Marian Wenzel počinje promovisati *bosanski stil* kao multietnički fenomen. Ovim terminom nastoji objasniti ovu mješavinu gotičkih, mediteransko - islamskih i bizantskih uticaja koji čini jedan ogranak evropskog korpusa gotičkih nadgrobnih spomenika.³⁴⁵ Termin *bosanski stil* trebao bi, zapravo, označiti svojevrsan način na koji su se navedeni strani uticaji primili i prilagodili domaćem tlu, te manifestovali na materijalu, prvenstveno stećcima. Stećci otkrivaju stepen stvaralaštva koji je nezavisan od kiparsko - klesarskih radionica u kojima se promicao određeni stil. Fisković smatra da ih nisu radili majstori odgojeni na određenim likovno - stilskim obilježjima, tj oni koji su pripadali određenoj školi, te iz tog razloga ne dostižu visok stepen kiparske obrade.³⁴⁶ Stoga ostaju na stepenu onoga što bi se moglo okarakterisati kao narodna, autohtona umjetnost.

Stilske odrednice gotičkog karaktera prepliću se sa izrazima umjetničkog stvaralaštva šireg kruga stanovništva. Ovi uticaji zapadnoevropske umjetnosti kasnog srednjeg vijeka su sa sigurnošću tu i spominju ih brojni autori koji su se bavili interpretacijom ornamentalnih kompozicija na stećcima. Njih prvenstveno treba tražiti u vremenskom periodu u kojem se gotička umjetnost generalno odražavala na ovo područje što se ujedno poklapa sa poletom u

³⁴³ Bešlagić, 1971, 50.

³⁴⁴ Andelić, 1984, 490.

³⁴⁵ Wenzel, 1999, 12-13.

³⁴⁶ Fisković, 2005, 37.

ukrašavanju stećaka. Dakle, riječ je o periodu XIV i XV vijeka. Dubravko Lovrenović navodi da izbor umjetničkih motiva, kao i njihovi oblici nisu zavisili od određene kršćanske denominacije kojoj je neka nekropola pripadala. On navodi da je romanička i gotička umjetnost susjednih primorskih krajeva uticala na izbor umjetničkih motiva, ali je treba razumjeti u kontekstu opštih kulturnih strujanja koja nikad nisu bila prekinuta.³⁴⁷ Dakle, u domenu traženja gotičkih uticaja na stećcima, ne trebaju se nužno razmatrati nekropole za koje se zna da pripadaju sljedbenicima katoličke crkve. Ovaj korak bi se možda smatrao logičnim kada se uzme u obzir da je katolička crkva bila vodeća u promicanju gotičke umjetnosti. Međutim, prema mišljenju autora, ornamentika je u ovom slučaju nezavisna od različitih vjerskih strujanja, te ne može pomoći pri determinisanju neke nekropole određenom kršćanskom opredjeljenju. Ona je u tom smislu slobodna i potpuno autohtona. Cvito Fisković naglašava da su dalmatinski majstori koji su gradili i ukrašavali zdanja širom Bosne, svojim radom mogli ostaviti traga i na nadgrobni spomenicima. Navodi kako bi ovo mogao biti slučaj sa prostorom južne Hercegovine koji je bivao povezan sa dalmatinskim krajem, a ujedno obiluje najvećim brojem reljefa.³⁴⁸ Stoga je neophodno napraviti paralele između stećaka i arhitekture.

U daljoj potrazi za gotičkim elementima polazi se uglavnom od onih koji su karakteristični za gotičku arhitekturu, tj najdominantniji vid ove umjetnosti. Gotička arhitektura obiluje reljefima i plastično oblikovanim prikazima koje je moguće susresti na stećcima. U ovom kontekstu, zanimljivo je istaći poređenje Dubravka Lovrenovića koje radi između stećaka i najkarakterističnijeg gotičkog oblika, katedrale. Usporedbu bosanskih stećaka sa zapadnjačkom, srednjovjekovnom katedralom bazira na njihovom svjedočenju o: *"jednom davnom svijetu zaokupljenom pitanjima spasenja i zagrobnog života"*.³⁴⁹ Zapadnjačke katedrale to čine svojom monumentalnošću, gracioznošću i visinom, dok se isto na rubnom prostoru bosanskog srednjovjekovlja ispoljava u originalnom duhu, u vidu nadgrobni spomenika bogatih oblika i motiva. Još jedna poveznica koju Lovrenović nalazi jeste težnja i jednog i drugog spomenika da simbolizira i sakralne i profane težnje jednog društva u usponu, pomirujući život i smrt.³⁵⁰ U estetskom i dekorativnom smislu površina stećka jednaka je fasadi katedrale, a obje površine služe kao plohe za ispoljavanje majstorovih umjetničkih tendencija. Pored analogija sa arhitekturom, povezanosti ove vrste umjetnosti treba tražiti i u primjenjenim umjetnostima poput drvorezbarstva, obrade metala i tkanina koje

³⁴⁷ Lovrenović, 2008, 226.

³⁴⁸ Fisković, 1973, 158.

³⁴⁹ Lovrenović, 2008, 81.

³⁵⁰ Lovrenović, 2008, 81-82.

se ogledaju u upotrebi istih dekorativnih motiva.³⁵¹ Marian Wenzel naročito ističe analogije u dekoraciji između umjetnički obrađenih metalnih predmeta i stećaka, te kaže da su ornamenti na stećcima redukovana forma onih na metalu.³⁵² U njima se najbolje prepoznaje stil koji se karakteriše kao bosanski.

Iz gotičke umjetnosti se crpi mnogo nadahnuća, a Fisković navodi sljedeće elemente: težnja za stapanjem stvarnosti i mašte, stilizacije i slobodne naracije, apstraktnog ornamenta i stvarnih motiva u dekorativnim sistemima.³⁵³ Bešlagić navodi da generalno najveći broj reljefnih motiva sa stećaka potiče iz paganskih vremena, ali da se na njima osjećaju uticaji kršćanske umjetnosti u kojoj dominira simbolizam smrti i uskrsnuća čovjeka. Do pojave većine stećaka svijest ljudi o toj simbolici se izgubila, te joj se u međuvremenu nametnula umjetnost zapadnoevropskog feudalizma u kojoj prednjače romanički elementi. Bešlagić ističe da se zapadnoevropska umjetnost na stećcima ogleda u vidu reljefnih prikaza viteških igara, svetkovina i veselije strane života.³⁵⁴ Mnoštvo povezanosti sa gotičkim motivima traži se u figuralnim kompozicijama i scenama poput predstava konjanika, scena lova, viteških turnira, dvoboja, portreta, heraldičkih znakova i slično. Svi ovi prikazi koji ilustruju scene iz pokojnikovog života, različite običaje i prakse, karakteristične su za sepulkralnu umjetnost evropskog prostora, a naročito u doba kasnog srednjeg vijeka. Navedeni motivi se ne vezuju samo za jedan medij već su prisutni u svim vidovima umjetnosti, od skulpture i slikarstva do obrade metala i veza. Iako bježeći od realizma kao u ostatku Evrope, iste predstave iz života srednjovjekovnog čovjeka posvjedočene su i na stećcima u nešto jednostavnijoj formi.³⁵⁵ Pored navedenih figuralnih kompozicija koje se ističu, u ovu grupu ubraja se mnoštvo arhitektonskih motiva poput šiljatih lukova, arkada, gotičkih portala praćenih tordiranim vrpcama, bordurama, te biljnim ornamentima trolista i različitih rozeta. Iako se radi o uprošćavanju ovih motiva, oni su likovno neodvojivi od viteško - dvorske kulture čime se vidi da je ishodište stećaka u težnjama jedne pročišćene srednjovjekovne umjetnosti, a ne samo narodne.³⁵⁶ U tehnikama izvedbe, bez težnje za kiparskom istančanošću u prikazivanju detalja, vidno je zaostajanje za ostalim djelima zapadne Evrope što ove spomenike čini posebnim i autohtonim. Kada se uzme u obzir bogatstvo plastičnih ukrasa ova umjetnost nema jedinstvenog objašnjenja. Iako postoje izvjesne sličnosti sa romaničkim i gotičkim djelima u susjednim krajevima i djelima, prvenstveno u jadranskom primorju i

³⁵¹ Fisković, 2005, 37.

³⁵² Wenzel, 1999, 14.

³⁵³ Fisković, 2005, 37.

³⁵⁴ Bešlagić, 2004, 15.

³⁵⁵ Lovrenović, 2008, 62.

³⁵⁶ Fisković, 2005, 38.

zapadnoevropskim mediteranskim zemljama, Bešlagić tvrdi da stećci nemaju svojih direktnih uzora.³⁵⁷ Kako bi ova razmišljanja bila u potpunosti razjašnjena, potrebno je sagledati navedene motive u njihovom punom obliku koristeći se izabranim primjerima.

10.3 Gotički motivi na stećcima

10.3.1 Arhitektonski motivi

Arhitektonski motivi su izrazito važni kada je riječ o detektovanju gotičkih elemenata. Marian Wenzel ove motive djeli u dvije grupe: direktne predstave zgrada ili njihovih elemenata u okviru neke scene, te pojavu pojedinih arhitektonskih elemenata poput stubova ili arkada, koji imaju za cilj da sam stećak predstave kao objekat. U prvu grupu ubraja i tzv nazupčene bordure koje sugerišu nazupčene srednjovjekovne kule i čest su detalj dalmatinskog arhitektonskog ukrasa pod gotičkim uticajem.³⁵⁸

Kada je riječ o *pojedinačnim elementima* poput prozora, niša, lukova, arkada i portala, njih je mnogo lakše stilski determinisati iz razloga što nose osnovna obilježja određene umjetnosti, pa tako i gotičke. Motiv arkade smatra se direktnim uticajem romaničke i gotičke umjetnosti iz jadranskog primorja koji se javlja ugledanjem na takve motive prisutne na sarkofazima, relikvijarima i drugim djelima primjenjene umjetnosti.³⁵⁹ Ovaj arhitektonski motiv uglavnom se vezuje za južna područja. U kontekstu gotičke umjetnosti, najvažnije su arkade sa prelomljenim, tj. šiljatim lukom. Šiljasti, gotički lukovi javljaju se u krajevima koji su bliži Jadranskom moru, a njihova pojava je svakako mogla biti inspirisana dalmatinskim gotičkim crkvama.³⁶⁰ Pojava gotičkih arkada prisutna je na oskudnom broju spomenika sa prostora Popovog Polja, Stoca, te Ljubuškog, tj. područja bližih Primorju. Najčešće se nalazi na sanducima i sljemenjacima, sa njihovih bočnih strana. Posjeduju gotovo uvijek tordirane lukove koje su popunjene nizom rozeta, a na jednom primjerku iz Hutova kod Čapljine nalazi se i lik usamljene figure smještene u arkadi.³⁶¹ Nada Miletić kao najznačajniji primjer na kojem se ova vrsta motiva ispoljava, izdvaja stećak iz Premilovog Polja. Mogu se još izdvojiti

³⁵⁷ Bešlagić, 2004, 16.

³⁵⁸ Wenzel, 1965, 55.

³⁵⁹ Bešlagić, 2004, 75.

³⁶⁰ Wenzel, 1965, 57.

³⁶¹ Miletić, 1982, 40.

i primjeri u Orahovom Dolu, Toplici i sl.³⁶²

Slika 39. Gotička arkada na sanduku iz Premilovog Polja , (preuzeto iz: Miletić, 1982, 48)

Slika 40. Gotička arkada na sanduku iz Radimlje kod Stoca, (foto: Merima Hajdarbegović)

Jedan vrlo lijep primjer nalazi se i na sanduku u Radimlji. Ovdje je motiv slijepo gotičke arkade ukomponovan sa rozeticama koje se nalaze iznad lukova, te direktno aludira na izgled fasada gotičkih crkava. Stubovi i lukovi su poprilično uski i visoki u odnosu na neke druge arkade, što stavlja akcenat na vertikalnost. Ovoj grupi motiva treba pridodati primjer

³⁶² Miletić, 1982, 40.

stećka iz Vagna Malog, nedaleko od Glamoča, na kojem se vidi niša ili prozor koji ulazi u okvire gotičke arhitekture.³⁶³ U kontekstu pojave gotičkih arhitektonskih elemenata na stećcima, treba spomenuti raskošnu stelu - stub sa zgoščanske nekropole kod Kaknja. U ove elemente ubrajaju se djelovi crkvenog namještaja, kao i prikaz gotičkog portala. Portal čine tordirane trake, šiljati luk, motiv četverolista, te ukrasne rozetice. Ovaj element poistovjećuje sa izgledom portala neke srednjovjekovne crkve koja bi, u ovom slučaju, bila ilustrovana oblikom stećka. Sa druge strane stećka moguće je prepoznati i biblijske motive poput onog sa hljebom i ribom na stolu. Anđelić ovaj primjer dovodi u direktnu vezu sa drvorezbarskom djelatnošću u srednjovjekovnoj Bosni, te ga navodi kao dokaz o rezbarskom ukrašavanju vrata na srednjovjekovnim bosanskim crkvama.³⁶⁴ Na ovom primjeru se jasno mogu vidjeti i

poveznice između stećka i katedrale o kojima je pisao Dubravko Lovrenović.³⁶⁵ Ovaj stećak sa motivom izrezbarenih vrata poslužio je i za moguću rekonstrukciju izgleda vrata značajnih građevinskih objekata, kao i drugih stilskih elemenata koji su se mogli pronaći na obližnjima dvorovima središnje Bosne.

(Slika 41, Stub iz Donje Zgošće, foto: Merima Hajdarbegović)

Prikaz grada može činiti samostalan motiv ili biti dio neke druge kompozicije, a nalazi se na rijetkim primjerima južnog područja. Motiv utvrđenih dvoraca javlja se 16 puta, od čega dva puta na jednom stećku. U zapadnoj Bosni nalaze se 3, centralnoj Bosni 1, zapadnoj Hercegovini 3, te u istočnoj Hercegovini 7 lokaliteta na kojima je moguće vidjeti ove motive koji su najčešće u vidu zidina i kula.³⁶⁶ Motiv dvorca, iako karakterističan za cjelokupnu srednjovjekovnu umjetnost zapadne Evrope, ističe se i kao originalan jer je inspirisan

³⁶³ Miletić, 1982, 57.

³⁶⁴ Anđelić, 1984, 513.

³⁶⁵ Lovrenović, 2008, 81-82.

³⁶⁶ Bešliagić, 1982, 357.

srednjovjekovnim vlastelinskim dvorcima ovog područja.³⁶⁷

Među ljepšim primjerima jeste stećak iz Radimlje sa prikazom visokih kula sa kojeg dvije ženske figure posmatraju dvoboj pod njima. Završni friz grada i ostalih građevina gotičkog kruga čini borduru na sanduku iz Vranjeva Sela i sljemenjacima u Ljubinju i Zbornoj gomili.³⁶⁸ U Boljunima kod Stoca nalaze se dva stećka sa reljefom štita i siluetom dvorca sa tri kule koji zapravo predstavlja heraldički motiv.³⁶⁹

Slika 42. Stećak iz Radimlje sa prikazom kula i dvoboja, (preuzeto iz: Miletić, 1982, 69)

Najljepši primjer koji se ističe među ostalima jeste primjer sljemenjaka iz *Donje Zgošće*. Riječ je o pravilno klesanom stećku, velikih dimenzija, koji se danas nalazi u bašti Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu. Izdvojen je kao jedan od najznačajnijih i najljepših spomenika ove vrste budući da je svaka njegova strana ukrašena bogatom ornamentalnom kompozicijom. Ovaj primjerak odlikuje se bogatstvom prikaza koji kombinuje arhitektonske, geometrijske, biljne, životinjske i antropomorfne prikaze. Svaki od tih motiva je pažljivo ukomponovan i raspoređen po površini, a ornamentalne trake ostvaruju podjelu prostora na zone. Na stećku se nekada nalazio i natpis kojeg danas nije moguće vidjeti.

Na jednoj čeonjoj strani zgoščanskog sljemenjaka nalazi se prikaz grada i arhitekture, dok je na suprotnoj ostvarena kombinacija rozeta i floralnih motiva. Obje bočne strane su

³⁶⁷ Bešlagić, 2004, 75.

³⁶⁸ Miletić, 1982, 57.

³⁶⁹ Bešlagić, 2004, 111.

podjeljene na gornji i donji dio u kojem su smješteni odgovarajući motivi biljaka, životinja i konjanika. Opisom datih elemenata i njihovom ikonološkom analizom bavilo se nekoliko stručnjaka od kojih je svaki ostvario različit pristup temi. Jedan od opisa dao je i Šefik Bešlagić, naučnik koji je značajan period svoje djelatnosti posvetio upravo izučavanju stećaka. On navodi da je na jednoj čeonj strani, u gornjoj zoni, moguće vidjeti pet kula koje su prekrivene šindrom od kojih srednja predstavlja ulaz u utvrđeni grad. On navodi kako se na balkonu jedne kule nalazi ženska figura, te za ovaj motiv žene na galeriji pronalazi analogije na nekropoli u blizini Gacka. Dalje navodi da je prostor do kapije ograđen zidom unutar kojeg su smještene tri figure. U donjoj sceni, ispod utvrđenja, prepoznaje dva suprotstavljena konja koja bivaju pridržana od strane dvojice mladića.³⁷⁰ Na jednoj bočnoj strani, u donjim zonama prepoznaje scene trunira.³⁷¹ Njegova analiza je, kao kod većine autora koji su pisali o ovome, više ikonografska nego ikonološka. Oštećenja samog spomenika svakako su otežala rad naučnicima u iščitavanju i interpretaciji njegovih elemenata. Ovim poslom bavila se historičarka umjetnosti Ema Mazrak koja je iznijela svoja tumačenja i novu ikonološku analizu predstava na zgoščanskom sljemenjaku.

Slika 43. Sljemenjak iz Donje Zgošće sa prikazom grada, (foto: Merima Hajdarbegović)

³⁷⁰ Bešlagić, 1982, 357.

³⁷¹ Isto, 346.

Mazrak je prvenstveno analizirala brojna tumačenja ranijih istraživača, te uvidjela njihove nedostatke. Potom je svaki element detaljno proučila, naročito kada je riječ o figuralnim prikazima, analizirajući i kopiju stećka koja se nalazi u zagrebačkoj Gliptoteci.³⁷² Ova kopija je rađena prije nego je stećak pretrpio dodatna oštećenja usljed djelovanja atmosferalija zbog čega je poslužio za bolje uočavanje detalja i motiva prikazanih na istom. Autorica se cijelo vrijeme referisala na Novi Zavjet i kršćanske motive koji se susreću u kršćanskoj ikonografiji. Analogije za određene motive pronalazi u drugim djelima poput srednjovjekovnih spisa sa minijaturama (Miroslavljevo evanđelje, Hvalov zbornik, Radoslavljev zbornik), potom kamenoj dekoraciji na drugim spomenicima, te predmetima poput novca i nakita. Njen krajnji zaključak je da su na stećku prikazani motivi koji se referišu i na ovozemaljsko i na nebesko, elementi koji su svjetovnog i religioznog karaktera., kao i da ga je radio majstor koji je te elemente poznao. Cijeli likovni repertoar stećka prožimaju četiri osnovne komponente, a to su: Život, Smrt, Sud i Život Vječni.³⁷³ Čeona strana sa arhitektonskom kompozicijom trebala bi predstavljati Nebeski Jeruzalem, uz elemente scene Posljednjeg Suda. Prikaz grada Jeruzalema je srednjovjekovni što nije nikakva nepoznanica u ondašnjoj umjetnosti, a autorica iznad kula primjećuje simboličnih sedam rozetica kao i goluba sa raširenim krilima. U ovom kontekstu, golub se interpretira kao prikaz Duha svetog³⁷⁴ kakav je poznat u umjetnosti³⁷⁵, što čitavom prikazuje daje religijski karakter. Za figuru koja stoji na lijevoj kuli, ranije intepretiranu kao žena, sada se kaže da može predstavljati anđela koji pokazuje Jeruzalem. Najviše polemike vodilo se oko tri figure koje se nalaze ispod prikaza grada. One su prikazane u malim dimenzijama i vrlo jednostavno, te ih se danas usljed oštećenja još teže može iščitati. Postojale su različite interpretacije ovih figura i nedoumica oko toga da li je riječ o ženskim ili muškim figurama. Nakon uviđanja novih detalja, Mazrak donosi zaključak da figura u sredini prikazuje Krista u njegovoj ulozi velikog sudije. Ovo se nazire na osnovu prepoznavanja oreola na njegovoj glavi, kao i podignute desne ruke koja bi odavala njegov karakter. Predstavljen je u sjedećem položaju na prijestolju, te prekrštenim nogama. Druge dvije figure koje ga prate također su muške, nešto manjih dimenzija u odnosu na centralnu figuru. Iz poprilično oštećenih figura autorica uviđa njihovu bogatiju odjeću u vidu naboranih plaštova, te zaključuje da je riječ o prikazu nekog vlastelina ili plemića. Oba su okrenuta prema Kristu, te se čini da mu nude nekakve predmete koje je teže identifikovat. Vrlo je vjerovatno da predstavljaju svjetovne figure, kao i da se radi o

³⁷² Mazrak, 2012, 115.

³⁷³ Isto, 112.

³⁷⁴ Isto, 113-114.

³⁷⁵ Hall, 1998, 101.

samom prikazu jednog ili dva pokojnika kojima je stećak podignut.³⁷⁶ Ovakav prikaz vladara ili plemića koji je u izvjesnoj interakciji sa svetačkim likovima je bio čest u umjetnosti tokom srednjovjekovnog i renesansnog perioda, stoga bi ovakva interpretacija u tom kontekstu bila sasvim odgovarajuća. U ovu kompoziciju su još uvrštena i dva drveta života, kao i dvije muške figure koje pridržavaju konje. Suprotnu stranu ukrašava ornamentalna kompozicija koja se sastoji od dvanaest rozeta. Ovi floralni motivi povezuju se sa religijskom tematikom, te se interpretiraju kao dvanaest dragulja od kojih je sazdan Nebeski Jeruzalem.³⁷⁷ Na obje bočne strane primjetna je podjela prostora bogatom ornamentalnom trakom na gornju i donju zonu. Jedna od bočnih strana u svojoj gornjoj zoni ima prikaz pet konjanika koji se kreću u povorci, te se interpretiraju kao pripadnici vlastele koja se u svojoj opremi kreće prema Jeruzalemu. Lovrenović navodi da je svečana konjanička povorka odlika kasne gotike koja je u ovom slučaju ukomponovana u šemu koja sadrži i druge elemente pristigle iz istočnih djelova.³⁷⁸ Ispod je u tri vertikalno podjeljene zone prikazan lov na jelena, vepra, te svezana Sotona u obliku zvijeri.³⁷⁹ Suprotna bočna strana u gornjoj zoni ima floralnu ornamentiku u vidu osam rozeta i Drveta Života. Ova simbolična vrijednost broja osam se povezuje sa uskrsnućem. Na drvetu se nalazi i prikaz dvije ptice koje vjerovatno simbolišu duše prikazanih vlastelina. U donjoj zoni moguće je vidjeti prikaz pet konjanika od kojih jedan jaše u suprotnom pravcu, te se direktno suprotstavlja ostalima. Radi se o ranije identifikovanom prikazu srednjovjekovnog turnira. Mazrak u ovoj figuraciji naročito naglašava prikaz njihove bogate opreme koja se razlikuje od konjanika do konjanika.³⁸⁰ Svaki dio ovog spomenika je bogato ukrašen i pažljivo isklesan, te ukazuje na to da se na ovom primjeru može primjetiti izvjesni *horror vacui*, karakterističan za gotičku umjetnost. Sam način prikazivanja i koncepcija prostora odaju djelo dobrog majstora. Značajan je osjećaj za dubinu u prostoru što se primjeti u sceni sa arhitekturom. Zidovi ispred kapije su postavljeni ukoso što naglašava perspektivu. Isto je urađeno i u scenama sa lovom. Životinje koje su bliži gledaocu prikazane su veće, dok su one udaljene prikazane manje. Također, figure nisu u potpunosti šematizirane i jednostavne kakve se susreću na većini stećaka. Ovo je naročito vidljivo na izgledu konjanika i konja kod kojih se osjete težnje za predstavom realnog izgleda, proporcija i pokreta. Ovakav tretman u dekoraciji jednog stećka je svakako jedinstven, te osim što svjedoči o važnosti ličnosti koja je pod njim sahranjena, svjedoči i o razvojnem putu u

³⁷⁶ Mazrak, 2012, 117-121.

³⁷⁷ Isto, 123.

³⁷⁸ Lovrenović, 2008, 62.

³⁷⁹ Mazrak, 2012, 125-127.

³⁸⁰ Isto, 128-130.

njihovoj umjetnosti.

Prethodno je spomenuto da se poveznice sa dekoracijom stećaka mogu pronaći i u primjenjenim umjetnostima poput drvorezbarstva. Pavao Anđelić naročito izdvaja ovu tehniku izrade za koju kaže da je izvršila veliki uticaj na repertoar motiva prisutan na stećcima. On kaže da je umjetnik koji se bavio obradom ovakvih spomenika, svoja prva znanja o oblikovanju materije dobio upravo obrađujući drvo. Kao primjer ovakvih poveznica izdvaja opisani zgoščanski stub kao i zgoščanski sljemenjak za koji kaže da predstavlja rad dva majstora. Geometrijski, biljni i figuralni motivi prikazani na ovom stećku, rad su majstora koji sticajem okolnosti obrađuju kamen umjesto drveta. Umjetnika koji je radio figure konjanika, scene lova i predstavu feudalnog dvora izdvaja kao uspješnog u prilagodbi kamenu, budući da su na ovim motivima primjetni efekti plastičnosti. Međutim, motive krugova raščlanjenih u rozete pripisuje drugom majstoru koji kosim rezovima, oštrim bridovima i jasnim potezima odaje rezbarski zanat.³⁸¹ Oba zgoščanska stećka danas se nalaze u bašti Zemaljskog Muzeja, te svjedoče o bogatom klesarskom umijeću na ovim spomenicima.

10.3.2 Figuralne predstave

Kada je riječ o predstavi ljudi na stećcima, najbrojnije su zastupljeni motivi kojeg čine pune figure. Prisutni su u svim područjima, ali najviše u Hercegovini i istočnoj Bosni. Uglavnom je riječ o stojećim figurama u kojim brojnost muškaraca prevazilazi brojnost žena.³⁸² Figuralne predstave koje se vezuju za gotičke uticaje uglavnom podrazumijevaju da se te figure nalaze u nekom djelovanju i kontekstu. U tom smislu misli se na prikaze turnira, lova, konjanika i sl. Sve su to scene koje su predstavljale scene iz svakodnevnog života vlastele koja je imala u cilju da ih ovjekovječi na nekom umjetničkom djelu, a naročito nadgrobnom spomeniku.

Jedan od dosta čestih prikaza koji je prisutan u svim vidovima srednjovjekovne umjetnosti zapadne Evrope jeste predstava konjanika. Kako Bešlagić navodi, samostalne predstave konjanika na stećcima pronađene su na 53 primjera, od čega je skoro polovina tog broja sa područja istočne Hercegovine.³⁸³ Na nekoliko primjera, konjanika prati poneki simbol poput krsta, polumjeseca ili zvijezde. Na pojedinim prikazima moguće je vidjeti i

³⁸¹ Anđelić, 1984, 512.

³⁸² Bešlagić, 2004, 85.

³⁸³ Isto, 85.

oružje koje konjanik nosi, a u njega se obično ubrajaju mač, koplje ili štit. Figura konjanika se u srednjovjekovnoj kršćanskoj ikonografiji često povezuje sa motivom sv. Đorđa ili sv. Dimitrija, ali je prisutna i u vidu portreta pokopane ličnosti, što je vjerovatno slučaj i na stećcima.³⁸⁴ Šefik Bešliagić među ovim primjerima izdvaja stećak vlastelina Ljupka Vlasnića kod Mostara gdje je prikazan pokojnik kako jaše konja i drži ispruženo koplje. Ovaj primjer svoje analogije pronalazi sa prikazom Hrvoja Vukčića Hrvatinića u njegovom misalu, kao i portretu kralja Tvrtka II na njegovom pečatu.³⁸⁵ Pored samostalnih predstava, tu su još i prikazi konjanika u kompoziciji sa drugim likovima, vrlo često ženama, koji se javljaju oko Nevesinja, Gacka i Ljubinja. U ovu skupinu ubrajaju se i konfrontirani konjanici koji sugerišu scenu dvoboja, a mogu se vidjeti na nekropolama u Boljunima, Kalufima, Zbornoj gomili, te Radimlji.³⁸⁶ Ovi likovi često su praćeni drugim ljudskim i životinjskim figurama. Na pojedinim primjerima mogu se susresti prikazi više konjanika, varirajuće izrade, koji se kreću u istom smjeru. Takvi primjeri potiču sa nekropola u Donjoj Zgošći, Radimlji, Kalufima.³⁸⁷ Uopšteno gledajući, koncepcija ovih prizora se bazira na istom, ali njihova realizacija varira od potpuno stilizovanih do onih sa tendencijama ka realizmu.

Slika 44. Sanduk iz Radimlje sa prikazom konjanika (foto: Merima Hajdarbegović)

³⁸⁴ Bešliagić, 2004, 85.

³⁸⁵ Isto, 85.

³⁸⁶ Wenzel, 1965, 363.

³⁸⁷ Isto, 363.

Slika 45. Prikaz konjanika i lova na bočnoj strani zgoščanskog sljemenjaka, (foto: Merima Hajdarbegović)

Još jedna od aktivnosti koja je bila veoma popularna i ilustrovana tokom gotičkog perioda jeste lov na životinje različitih vrsta. Kada je riječ o preslikavanju ovog motiva na stećke, on je prisutan na stećcima svih oblasti, izuzev istočne Bosne. Predstavljen je u nekoliko oblika poput lovca - pješaka, kombinacije pješaka i konjanika i samih konjanika koji nose lukove. Pored prikaza lova na veprove i medvjede, najčešće prikaz jeste lov na jelene. Inače jelen je u kršćanskoj ikonografiji imao nekoliko značenja, a često se povezivao sa kršćanskom dušom. Može biti praćen simbolima poput krsta, svastike, polumjeseca, rozeta, spirala, te životinja poput psa i ptica. Nekropole na kojima se mogu naći stećci sa ovakvim scenama jesu Ravanjska vrata, Boljuni, Sarajlije, Kalufi, Žitomislići itd.³⁸⁸ Kada je riječ o prikazivanju životinja, jedno od omiljenih fantastičnih bića gotičkog i srednjovjekovnog repertoara jeste zmaj. Vrlo je čest motiv kapitela i fasada gotičkih crkava, a svoje mjesto našao je i na stećcima područja bliskog obali i donjem toku Neretve. Riječ je o nekropolama: Slivno Ravno, Brštanica, Glumina, Hodovo, te Boljuni gdje se ovo biće nalazi samo ili u kombinaciji sa drugim životinjama poput psa i jelena.³⁸⁹ Životinjski prikazi dosta su omiljeni u srednjovjekovnoj umjetnosti, a naročito ako sa sobom nose izvjesnu simboliku.

³⁸⁸ Wenzel, 1965, 397.

³⁸⁹ Miletić, 1982, 75.

10.3.3 Heraldički motivi

Motivi koji se provlače kroz gotičku i srednjovjekovnu umjetnost, a prisutni su i na pojedinim stećcima, jesu heraldički motivi. Njihovo prisustvo i u jednoj i drugoj oblasti predstavlja odraz društvene strukture i socijalnog statusa vlastele kasnog srednjeg vijeka, te se stoga uključuju u ornamentalni sistem brojnih spomenika. Pod ovim motivima prvenstveno se podrazumijevaju prikazi mača, samog ili uz štit, koji su prisutni su na čitavoj teritoriji stećaka, kao i drugi heraldički elementi. Njihova gusta koncentrisanost smještena je u Hercegovini, pri gornjem toku rijeke Neretve, potom u istočnoj Bosni i srednjem Podrinju. Skoro u istom rasporedu, sa većom gustinom u južnom djelovima Hercegovine prati ga i luk sa strijelom.³⁹⁰ Štitovi prikazani na stećcima su pretežno trouglastog ili srolikog oblika, a na njima se mogu naći različite heraldičke oznake poput kose, horizontalne pruge, polumjeseca, rozeta, ljljana i sl.³⁹¹ Vrlo lijep primjer ovakvih grbova nalazi se na stećku velikog bosanskog kneza Radoja u Zabrđu kod Kiseljaka. Motiv štita danas je odvaljen, a zajedno sa životinjskom figurom uokvirenom biljnim ornamentom, činio je grb ovog kneza.³⁹² Sama likovna kompozicija na ovom stećku je vrlo interesantna. Riječ je o sljemenjaku na čijoj bočnoj strani teče natpis na bosančici. Na čeonj strani nalazi se reljef sa vučjom prikazom kojeg okružuje biljna traka. Iznad njega smješten je još jedan urezan natpis.³⁹³ Prikaz je dosta pojednostavljen, ali čitava koncepcija ovog spomenika odaje gotičke uticaje. Tome doprinosi i *horror vacui* na čeonj strani sa reljefom. Na hercegovačkim stećcima, poput onih iz Radimlje, Krajpolja, Hodova i Boljuna, konstatovani su prikazi pravougaonih štitova sa iscrtanim rozetama, polumjesecima i drugim motivima. Mač je na ovim prikazima najčešće smješten uspravno, iza štita.³⁹⁴ Među ovu skupinu stećaka sa heraldičkim oznakama mogao bi se svrstati i stela iz Donjih Bakića kod Olova koja se datira u prvu polovinu XV vijeka.³⁹⁵ Ovaj stećak visok je 4 metra i danas se nalazi na svom lokalitetu. Njegova forma mogla bi se porediti sa formom obeliska čiji vrh završava kuglom. Sve četiri strane stećka su reljefno obrađene i obiluju motivima rozetica, krupnih spirala, te grozdova, dok su ima rubovi ukrašeni tordiranim užadima. Najznačajniji element na stećku jeste prikaz zmaja sa štitom, koji se dovodi u vezu sa simbolom viteškog "Reda zmaja" koji je pominjan prethodno u tekstu. Zbog toga se pretpostavlja da je pokojnik

³⁹⁰ Miletić, 1982, 61.

³⁹¹ Bešlagić, 2004, 82.

³⁹² Isto, 82.

³⁹³ Filipović, 2017, 677.

³⁹⁴ Bešlagić, 2004, 82.

³⁹⁵ Wenzel, 1999, 141.

kome je stećak pripadao bio jedan od članova ovog reda.³⁹⁶ Usljed svog specifičnog oblika i visina, te bogate ornamentike, stela iz Donjih Bakića predstavlja jedan od najljepših primjera među stećcima.

Slika 46. Sljemenjak kneza Radoja u Zabrđu kod Kiseljaka

(preuzeto sa: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/ko-je-promijenio-pecat-velikog-kneza-bosanskog>)

10.3.4 *Floralni motivi*

Prikaz floralnih motiva na stećcima se teško može stilski determinisati budući da se isti protežu kroz nekoliko perioda i kultura. Ipak, unutar ovog poglavlja moglo bi se izdvojiti par primjera koji su učestali u okvirima srednjovjekovne umjetnosti. Jedan od ovakvih jeste višelatični list u vidu stilizacije, sa pet ili sedam listova, koji su ukomponovani u bordure i frizove. Primjetan je na motivu iz Donje Zgošće gdje ima funkciju friza, okvira, razdjelnice i poruba. Analogije ovog motiva se nalaze sa na romaničkoj i gotičkoj arhitekturi, te freskama Jadranskog primorja i Srbije.³⁹⁷

Rozete su gotovo neizbježan ukras stećaka južnog prostora, a karakteristične su za sve oblike ovih nadgrobnih spomenika. Svoje mjesto mogu pronaći na bilo kojoj površini stećka, od bočnih i čeonih strana, do zabata. Mogu se naći u različitim varijantima, kako po broju

³⁹⁶ Wenzel, 1999, 141.

³⁹⁷ Bešlagić, 2004, 111.

latica, tako i po obliku ili naglašenoj konturi.³⁹⁸ Rozete čine jedan od osnovnih dekorativnih motiva romaničke i gotičke arhitekture, a svoj najveći razvoj u okvirima ove umjetnosti dostižu kada dobijaju centralno mjesto na crkvama, tj. kada dobijaju mjesto iznad portala.

Biljni motivi vrlo često mogu biti ukomponovani unutar bordura nekog stećka. Bordure predstavljaju rubne ukrase određenog stećka koje uokviruju neku posebnu grupu motiva ili figuralnu scenu. Ovaj dekorativni motiv najčešći je u Hercegovini, jugoistočno od Neretve, gdje se vrlo često upotrebljava bordura vitice kombinovane sa trolistom, klasičnim gotičkim motivom. Takve vitice su česte na nekropoli Radimlji kod Stoca. Tu su još i bordure sa cik-cak linijama, mrežaste bordure, spiraloidne, bordure rađene kombinacijom polukrugova i krugova i sl. Unutar ove skupine, Wenzel naročito ističe krupne spirale, kakve se mogu vidjeti na znamenitoj steli u Donjim Bakićima, kao oznaku kasnogotičkog stila.³⁹⁹

Široku primjenu među floralnim ornamentima doživio je i krin, odnosno bijeli ljiljan, koji je čest detalj u srednjovjekovnoj simbolici. Njegova generalna podjela podrazumijeva ljiljane sa bočnim volutama povijenim unutra, te one na kojima se bočne volute povijaju u vidu slova "S". Pored ovih ljiljana, tu su i oni koji se razvijaju u antropomorfnu formu.⁴⁰⁰ Kada je riječ o kršćanskoj ikonografiji, ljiljan se odlikuje bogatom simbolikom, a najčešće se dovodi u vezu sa djevicom Marijom i simbolizuje čistoću.⁴⁰¹ Njegova pojava vezuje se i za heraldičke znakove vladarskih kuća, kako bosanskih, tako i evropskih. Motiv je čest u zapadnim dijelovima južnog pojasa, mada se povremeno usamljeno pojavljuje na nekim spomenicima na krajnjem sjeverozapadu. Varijanta bliža heraldičkom ukrasu klesana je na spomenicima u Uzdolju, Prološcu i Vranjevom selu, a odlikuje se impozantnim proporcijama. Nada Miletić ove primjere poredi sa primjerima renesansnog slikarstva kao i pečatnog prstenja iz Ugarske.⁴⁰² Viša floralna varijanta prisutna je na spomeniku iz Eminovog Sela kod Duvna i Starog Sela kod Donjeg Vakufa. Vrlo lijepi primjeri prisutni su u Opličićima i Boljunima kod Stoca gdje se visoki ljiljani nalaze unutar polukružnih arkada, datiranim u završne faze XV vijeka.⁴⁰³

Dakle, u moru različitih uticaja i elemenata, na stećcima je ipak moguće prepoznati pojedine aspekte koji su čisto gotički. Budući da je ova umjetnost ostavila značajnog traga na brojnim građevinama, neminovnost je da se reflektovala i na ovim najbrojnim srednjovjekovnim spomenicima.

³⁹⁸ Miletić, 1982, 59.

³⁹⁹ Wenzel, 1965, 31-32.

⁴⁰⁰ Isto, 163.

⁴⁰¹ Hall, 1998, 187.

⁴⁰² Miletić, 1982, 63.

⁴⁰³ Isto, 63.

Slika 47. Stub iz Donjih Bakića ,
(preuzeto sa: <https://www.dnevnik.ba/dogadaji/olovo-poceo-rad-na-zastiti-srednjovjekovnog-obeliska-koji-je-podigao-tvrtko-i-kotromanic>)

11. ZAKLJUČAK

Uprkos brojnim nedostacima sa kojima se prilikom istraživanja gotičke umjetnosti na bosanskohercegovačkim spomenicima može susresti, preostali materijal sa srednjovjekovnih lokaliteta omogućio je da se o ovom periodu može dobiti neka uopštena slika stanja. Podrobnija istraživanja srednjovjekovnih bosanskih spomenika, u prvom redu profane i sakralne arhitekture, pobijaju mišljenje o nepostojanju gotičkih uticaja na našim prostorima. Naprotiv, oni se podudaraju sa općenitim kulturnim usponom koji ova zemlja doživljava za vrijeme XIV i XV vijeka. Vremenom je ustanovljeno kako su najznačajniji spomenici, koji su predstavljali simbole bosanske samostalnosti i kraljevske moći bili građeni ili preuređeni u gotičkom maniru.

Budući da se nalazi na razmeđu istočnog i zapadnog kulturnog kruga, srednjovjekovna Bosna bila je oduvijek poprište različitih kulturnih i duhovnih uticaja. Njeni umjetnici su vremenom razvili i sopstveni manir koji je u literaturi okarakterisan kao "bosanski". U suštini ovaj termin trebao je označiti način na koji su strani stilski uticaji bili interpretirani i prilagođeni ovom području, a u većini slučajeva je definisan kao rustičan. Budući da su se srednjovjekovni stilovi naročito vezivali za crkvenu komponentu i njeno graditeljsko i umjetničko djelovanje, takav je slučaj i sa gotikom. Ona svoje uporište ima u zapadnoevropskim religijskim shvatanjima, te djelovanju katoličkih donatora. Kada jača katolička zajednica u Bosni, osjete se i jači gotički uticaji. Dolaskom franjevacu tokom XIV vijeka nastao je značajan korak ka približavanju bosanskih vjernika katolicizmu, kao i same zemlje zapadnoevropskim kulturnim tokovima. Franjevci među prvima grade brojne crkvene građevine, kao i svoje samostane, na kojima se mogu vidjeti elementi gotičkog i franjevačkog graditeljstva. Osnovni oblik crkve jeste jednostavna, longitudinalna, jednobrodna građevina sa četvrtastom apsidom. Ovakve crkve konstatovane su u Olovu, Srebrenici, Bobovcu, Kraljevoj Sutjesci, Krupi na Vrbasu. Karakteristična poligonalna apsida susreće se u Arnautovićima kod Visokog i u Varošišću kod Vranduka, dok Velika crkva na Bobovcu posjeduje tri apside. Kada je riječ o sakralnoj arhitekturi, dvije crkve se svojim izrazitim historijskim značajem izdvajaju iz mase, a ujedno su i objekti na kojima se uočavaju raskošni gotički elementi. Riječ je o Kraljevskoj kapeli na Bobovcu i Crkvi sv. Nikole u Arnautovićima, koje su čuvale posmrtno ostatke bosanskih vladara. Pored bogate kamene dekoracije, te tragova fresko slikarstva, na ovim lokalitetima pronađeni su i fragmenti

nadgrobnih ploča vladara koji su skulpturalno ukrašeni. Naročito su zanimljivi očuvani fragmenti sa Bobovca koji se pripisuju radu ugarskih radionica, a svjedoče o jednoj potpuno zapadnoevropskoj praksi izrade nadgrobne plastike za vladare i plemiće. Nasuprot ovim uticajima stoji crkva sv. Marije u Jajcu, koja u svojoj dekoraciji poprima elemente primorskog graditeljstva. Područje Jajca izdvaja Pavao Anđelić u svojoj analizi upravo zbog tih primorskih uticaja koji se mješaju sa lokalnim manirom. Elementi dalmatinske gotike susreću se izrazito na fragmentima crkve sv. Ive u Podmilačju. Naime, u Jajcu je djelovala znamenita radionica graditelja Andrije Alešija čiji se rad vidi na stilu pojedinih fragmenata profane i sakralne arhitekture. Oni nose osobine dalmato – venecijanske kasne gotike. Rad ove poznate radionice, koji se datira pred sami kraj bosanske samostalnosti, svjedoči o mogućnostima ulaganja u Bosni, kao i aktuelnosti ovog stila. Pored stilske analize pojedinog materijala, o kontaktu i radu dalmatinskih majstora na srednjovjekovnom bosanskom području svjedoče i pisani izvori. Na taj način su širili elemente primorske interpretacije gotičkog stila.

Pored sakralne arhitekture, najljepši fragmenti gotike pronađeni su u kontekstu profane arhitekture. Ni srednjovjekovne utvrde, zamkove i vladarski dvorove nisu ostali imuni na gotičku umjetnost. Kod pojedinih zdanja njihova gotička pripadnost određena je samo na osnovu njihovog plana, dok je kod drugih od velike pomoći bila kamena dekoracija na fasadi ili u unutrašnjosti. Ovi fragmenti svjedoče o želji bosanskih vladara i plemića da se kulturološki približe zapadnoevropskim tokovima, što čine kroz izgradnju i opremanje svojih dvorova. Poticaje dobijaju iz kontinentalnih područja sa kojima ostvaruju različite kontakte. Najblistaviji primjeri nalaze se i na najznačajnijim srednjovjekovnim lokalitetima poput Bobovca, Kraljeve Sutjeske i Visokog. Stilski se među ovim primjerima nalazi mnoštvo analogija, te ih ujedno Pavao Anđelić ubraja u tzv. srednjobosanski kulturni krug. Raskoš i bogatstvo vladarskog dvora na Bobovcu uviđa se na osnovu brojnih skulpturalno dekorisanih fragmenata, te metalnih i keramičkih predmeta. Na mnogima od njih vidljiva su heraldička obilježja kao potreba vladara da označi svoju eru i doprinos. Većina ovih fragmenata datira se u period XV vijeka, kada je Bosna već imala status kraljevstva, te predstavljaju vrhunac gotičkog stvaralaštva u Bosni. Stilska analiza na Bobovcu pokazala je snažan uticaj ugarske umjetnosti što je opet rezultat specifičnih odnosa Bosne sa ovim krajevima. Bogat materijal na ovom dvoru ujedno prezentuju težnju bosanskih vladara da svoje rezidencije učine što raskošnije i savremenije, budući da one predstavljaju odraz njihove vladavine i države. Njihova težnja je da se i na ovaj način približe zapadnoevropskim tokovima, te tako sebe učine jednakom i dostojnom kraljevinom među tim društvom.

Na osnovu dosadašnjih istraživanja nemoguće je dati kompletnu sliku gotičkog

graditeljstva u našoj zemlji, ali je moguće uraditi jedan kraći osvrt koji bi dao podatke o vremenu i granicama rasprostiranja ove kulturne pojave. Gotike je sigurno bilo, kako u vidu lokalne interpretacije koja je znatno jednostavnija, tako i u onom izrazito visoke kvalitete. Ipak, ovdje se ne radi o velikim zdanja i dekoracijama kakve se nalaze u ostatku Evrope što je išlo u skladu sa mogućnostima, stepenom razvoja samih gradova, specifičnom religijskom situacijom u zemlji i potrebama stanovništva. Međutim, gotičkim materijalom ipak se pokazuje da je srednjovjekovna Bosna u jednom svom periodu pripadala tom evropskom Zapadu kojem se zadnjih decenija nastojala pripojiti.

Kao najveći problem pri proučavanju gotičke građe izdvaja se ruševno stanje većine objekata, te njihova nedovoljna istraženost i fragmentarnost. Nažalost, o izgledu većine srednjovjekovnih lokaliteta i objekata danas je moguće jedino zamišljati i romantizirati jer su očuvani u fragmentima. Iako se od lokaliteta poput Bobovca ili Kraljeve Sutjeske očekivalo dosta materijala jer su posjedovali najviši status u srednjem vijeku, upravo su sistematska istraživanja ovih gradova najviše doprinijela spoznaji o njihovom bogatom materijalu. Isto bi se moglo utvrditi istraživanjem dosad neistraženih srednjovjekovnih spomenika. Budući radovi istraživača mogli bi dati odgovore na pitanja koja još nisu odgovorena i stvoriti potpuniju sliku o ovom, za Bosnu itekako važnom, periodu u njenoj prošlosti. Dotada je neophodno stvarati svijest o značaju spomenika i sačuvati ih od zaborava.

12. LITERATURA:

- ANĐELIĆ 1962: Pavao Anđelić, Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog Muzeja XVII*, 166-171;
- ANĐELIĆ 1973: Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo: Veselin Masleša;
- ANĐELIĆ 1973: Pavao Anđelić, Pogled na Franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni, *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura" III*, 201-206;
- ANĐELIĆ 1979: Pavao Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog Muzeja XXXIV*, 183-247;
- ANĐELIĆ 1984: Pavao Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 435-581;
- ANĐELIĆ 1984: Pavao Anđelić, Srednji vijek – doba stare bosanske države, *Visoko i okolina kroz istoriju*, Visoko: SO Visoko, 102 – 297;
- BADURINA 1979: Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber;
- BASLER 1959: Đuro Basler, Konzervacija južnog zida tvrđave u Jajcu, *Naše Starine VI*, Sarajevo, 121 – 134;
- BASLER 1962: Đuro Basler, Klesarski majstori i radionice u srednjovjekovnom Jajcu, *Zbornik krajiških muzeja*, Banja Luka, 98-107;
- BEŠLAGIĆ 1971: Šefik Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo: Veselin Masleša;
- BEŠLAGIĆ 1982: Šefik Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša;
- BEŠLAGIĆ 2004: Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo: Svjetlost;
- BOJANOVSKI 1962: Ivo Bojanovski, Stari grad Bobovac i njegova konzervacija, *Naše Starine VIII*, Sarajevo, 71 – 96;
- BOJANOVSKI 1965: Ivo Bojanovski, Stari grad Maglaj – istraživački i konzervatorski radovi 1962. I 1963. G, *Naše Starine X*, Sarajevo, 61 – 97;
- BOŠKOVIĆ 1962: Đurđe Bošković, *Arhitektura srednjeg vijeka*, Beograd: Naučna knjiga;
- BRKIĆ 2006: Miralem Brkić, *Likovna kultura*, Sarajevo: Sarajevo Publishing;
- BUSSAGLI 2006: Marco Bussagli, *Arhitektura*, Zagreb: Stanek;
- ČREMOŠNIK 1956: Irma Čremošnik, Crkvina u Golubiću, *Glasnik Zemaljskog Muzeja XI*,

128-136;

FISKOVIĆ 1973: Cvito Fisković, Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura" III*, 147-199;

FISKOVIĆ 1984: Igor Fisković, Juraj Dalmatinac u Anconi, *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti, Vol 27 – 28 No. 1*, 93 – 145;

FISKOVIĆ 2005: Igor Fisković, Umjetnost gotičkog doba na tlu Bosne i Hercegovine, *Kolo XV br 2*, 12-57;

FILIPOVIĆ 2017: Emir Filipović, *Bosansko kraljevstvo – historija srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Mladinska knjiga;

GRALJUK 1989: Boris Graljuk: Boris Graljuk, Rezultati (pokusnih) arheoloških iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu "Zidine" u Krupi na Vrbasu, *Naše Starine XVIII – XIX*, Sarajevo, 99 – 108;

HALL 1998: James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb: Školska knjiga;

HOFSTATTER 1968: Hans H. Hofstatter, *Kasni srednji vijek*, Rijeka: Otokar Keršovani;

HORMANN 1889: Kosta Hormann, Olovo, *Glasnik Zemaljskog Muzeja I knjiga III*, 63-75;

IMAMOVIĆ 2019: Enver Imamović, *Prijestolni Bobovac: arheološko – historijski vodič*, Sarajevo;

JANSON 1982: H.W. Janson, *Istorija umetnosti*, Beograd: Prosveta;

KAJMAKOVIĆ 1971: Zdravko Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša;

KALJANAC, SILAJDŽIĆ 2017: Adnan Kaljanac, Tarik Silajdžić, Rezultati preliminarnog arheološkog istraživanja platoa Visočice kod nacionalnog spomenika stari grad Visoki u Visokom, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 76 – 85;

KREŠEVLJAKOVIĆ 1953: Stari bosanski gradovi, *Naše Starine I*, 7 – 44;

KUJUNDŽIĆ 1966: Juraj Kujundžić, Crkva sv. Ive u Podmilačju, *Dobri pastir XV-XVI*, 369-375;

LOVRENOVIĆ 1987: Dubravko Lovrenović, Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 20 No.1*, Zagreb, 183 – 193;

LOVRENOVIĆ 2000: Maja Lovrenović, Crkva sv. Mihovila u Bobovcu, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 500. Obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića*, 110-123;

LOVRENOVIĆ 2008: Dubravko Lovrenović, *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg*

- vijeka, Sarajevo;
- MAZALIĆ 1952: Đoko Mazalić, Stari grad Jajce, *Glasnik Zemaljskog Muzeja VII*, Sarajevo, 59-100;
- MAZALIĆ 1954: Đoko Mazalić, Visoki, bosanski grad srednjega vijeka, *Glasnik Zemaljskog Muzeja IX*, Sarajevo, 240 – 253;
- MAZALIĆ 1955: Đoko Mazalić, Zvonik (Zvornik) stari grad na Drini, *Glasnik Zemaljskog Muzeja X*, Sarajevo, 73-116;
- MAZRAC 2012: Ema Mazrak, Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja – novo ikonografsko tumačenje, *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije 36*, Sarajevo, 99 – 132;
- MIĆEVIĆ – ĐURIĆ, SOLDIĆ – REŠETAR 2017: Tatjana Mićević – Đurić, Valerija Soldić – Rešetar, Likovne umjetnosti i obitelj Kosača, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar – Zagreb, 331 – 365;
- MIKULIĆ 1997: Planinka Mikulić, Elementi gotike u sakralnoj arhitekturi Jajca, *Bosna Franciscana god V, br 8*, 204-271;
- MIKULIĆ 1998: Planinka Mikulić, Utjecaj islamske umjetnosti na formiranje gotičkog stila i kontinuitet srednjovjekovnih formi u Bosni, *Bosna Franciscana god VI, br 9*, 150-168;
- MIKULIĆ 2000: Planinka Mikulić, Franjevački samostani kao središta kulture u Bosni, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića, Sarajevo: Franjevačka teologija, 86-107;
- MILETIĆ 1982: Nada Miletić, *Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija;
- MUJEZINOVIĆ 1982: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika knjiga III*, Sarajevo: Veselin Masleša;
- MULLER, VOGEL 1999: Werner Muller, Gunther Vogel, Atlas arhitekture 2, Zagreb: Golden Marketing;
- NIKOLAJEVIĆ 1970: Ivanka Nikolajević, Zvonici crkava u Koluniću u Jajcu, *Starinar XX*, Beograd, 249-253;
- NINKOVIĆ: Aleksandar Ninković, Konzervatorski radovi na Bobovcu, 55-59;
- RADIMSKY: Vaclav Radimsky, Nekropola u Jezerinama u Pritoci kod Bišća, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, Sarajevo, 575 – 635;
- REDŽIĆ 2009: Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevo Publishing;
- SIJARIĆ 2006: Mirsad Sijarić, Nadgrobnice tri bosanska kralja, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 23*, 229 – 256;

STRATIMIROVIĆ 1891: Đorđe Stratimirović, Grad Bobovac, *Glasnik Zemaljskog Muzeja III*, 203-209;

STRATIMIROVIĆ 1891: Đorđe Stratimirović: Grad Visoki, *Glasnik Zemaljskog Muzeja III*, 220-221;

ŠAHINOVIĆ 2001: Nataša Šahinović, Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki, *Glasnik Zemaljskog Muzeja broj 48/49*, Sarajevo, 386 – 393;

ŠKEGRO, SEJFULI, ČORIĆ 2017: Ante Škegro, Ajla Sejfuli, Marko Čorić, Crkvine u Veseloj kod Bugojna u zapadnom dijelu srednje Bosne, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar – Zagreb, 117 – 144;

TOMASOVIĆ 2017: Marinko Tomasović, Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj župi i Radobilji u vremenu hercega Stjepana Vukčića Kosače – Između stvarnosti i predaje, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar – Zagreb, 273 – 331;

TRUHELKA 1892: Ćiro Truhelka, Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline, *Glasnik Zemaljskog Muzeja IV* 315 – 321;

TRUHELKA 1904: Ćiro Truhelka, Kraljevski grad Jajce, Sarajevo;

VEGO 1954: Marko Vego, Crkva sv. Ante (Fethija džamija), *Naše Starine II*, 255 – 268;

WENZEL 1965: Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo: Veselin Masleša;

WENZEL 1999: Marian Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Sarajevo: Sarajevo Publishing;

ZADRO 2004: Dejan Zadro, Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog), *Prilozi*, 33, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 59-100.

- Odluka Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju graditeljske cjeline – Fethija džamije sa haremom, devet grobnih ploča i natpisima u Bihaću nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, broj 32/03, 2003;

- Odluka povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju arheološkog područja Mile – Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva, Arnautovići, općina Visoko, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, broj 32/03, 2003;

- Odluka povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju graditeljske cjeline – Tvrđava u Jajcu, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, broj 15/03, 2003;

- Odluka povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju graditeljske cjeline – Stari grad Maglaj u Maglaju, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, 60/08, 2005.

12.1 Elektronski izvori

-<https://visoko.co.ba/arheolozi-pronasli-pet-skeleta-u-milima-kod-visokog/>, stranica posjećena: 25.06.2020.

- <https://proleksis.lzmk.hr/6040/>, stranica posjećena: 10.07.2020.

12.3 Izvori fotografija

Slika 1. preuzeto sa: https://hr.wikipedia.org/wiki/Bazilika_Saint-Denis , na dan 02.02.2020.

Slika 2. preuzeto sa: <https://www.britannica.com/topic/Notre-Dame-de-Paris>, na dan 02.02.2020.

Slika 3. preuzeto sa:

https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Chartres_cathedral_023_martyrs_S_TTaylor.JPG, na dan 02.02.2020.

Slika 4. preuzeto sa: <https://stav.ba/ima-li-dobra-u-dobor-gradu/>, na dan 02.02.2020.

Slika 5. preuzeto iz: Bojanovski, 1965, 95.

Slika 6. preuzeto iz: Anđelić, 1984, 485.

Slika 7. preuzeto sa: [https://bs.wikipedia.org/wiki/Ostro%C5%BEac_\(tvr%C4%91ava\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Ostro%C5%BEac_(tvr%C4%91ava)), na dan: 02.02.2020.

Slika 8. preuzeto sa:

[https://bs.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Biha%C4%87_%E2%80%93_Fethija_Mosque_\(2007\).jpg](https://bs.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Biha%C4%87_%E2%80%93_Fethija_Mosque_(2007).jpg), na dan: 02.02.2020.

Slika 9. preuzeto iz: Herman, 1889, 65.

Slika 10. preuzeto iz: Anđelić, 1973, 204.

Slika 11. preuzeto iz: Škegro, Sejfuli, Ćorić, 2017, 142.

Slika 12. preuzeto sa: <https://www.072info.com/tvrtko-i-dan-kada-je-krunisan-najveci-bosanski-kralj/>, na dan: 02.02.2020.

Slika 13. preuzeto sa: <http://ba.n1info.com/Vijesti/a405154/Visocki-muzej-cuva-nadvratnik-i-natprozornik-srednjovjekovnog-grad.html>, na dan: 02.02.2020.

Slika 14. preuzeto iz: Lovrenović, 2000, 114.

Slika 15. preuzeto iz: Filipović, 2017, 125 .

Slika 16. foto: Merima Hajdarbegović – 15.09.2015.

Slika 17. preuzeto iz: Filipović, 2017, 266 – 277.

Slika 18. foto: Merima Hajdarbegović – 01.02.2020.

Slika 19. foto: Merima Hajdarbegović - 01.02.2020

Slika 20. foto: Merima Hajdarbegović - 01.02.2020

Slika 21. preuzeto sa: <http://www.geocities.ws/kraljevasutjeska/starigradbobovac.html>, na dan: 02.02.2020.

Slika 22. foto: Merima Hajdarbegović – 15.09.2015.

Slika 23. foto: Merima Hajdarbegović – 15.09.2015.

Slika 24. foto: Merima Hajdarbegović – 15. 09.2015

Slika 25. preuzeto iz: Anđelić, 1973, 91.

Slika 26. foto: Merima Hajdarbegović – 01.02.2020.

Slika 27. preuzeto sa:
https://cs.wikipedia.org/wiki/Stibor_II._ze_Stibo%C5%99ic#/media/Soubor:Stibor.jpg, na dan: 05.02.2020.

Slika 28. preuzeto sa:
https://bs.wikipedia.org/wiki/Nikola_Ilo%C4%8Dki#/media/Datoteka:Epitaf_Nikole_Ilockog_crkva_sv_Ivana_Kapistrana_Ilok_221208.jpg, na dan: 05.02.2020.

Slika 29. preuzeto iz: Anđelić, 1973, 204.

Slika 30. preuzeto iz: Anđelić, 1973, 180.

Slika 31. preuzeto sa: <https://avaz.ba/vijesti/bih/290575/tvrdava-iz-13-stoljeca-na-vrhu-gradanajimpozantnije-je-zdanje-u-jajcu>, na dan: 05.02.2020.

Slika 32. foto: Merima Hajdarbegović – 15.12.2015

Slika 33. foto: Merima Hajdarbegović – 15.09.2015.

Slika 34. foto: Merima Hajdarbegović – 15.12.2015

Slika 35. foto: Merima Hajdarbegović – 15.12.2015.

Slika 36. foto: Merima Hajdarbegović – 15.09.2020.

Slika 37. preuzeto sa: <https://visitajce.com/index.php/bs/znamenitosti/podzemna-crkva-katakombe>, na dan: 05.02.2020.

Slika 38. preuzeto iz: Kujundžić, 1966, 370.

Slika 39. preuzeto iz: Miletić, 1982, 48.

Slika 40. foto: Merima Hajdarbegović – 24.10.2018.

Slika 41. foto: Merima Hajdarbegović – 01.02.2020.

Slika 42. preuzeto iz: Miletić, 1982, 69

Slika 43. foto: Merima Hajdarbegović – 01.02.2020.

Slika 44. foto: Merima Hajdarbegović – 24.10.2018.

Slika 45. foto: Merima Hajdarbegović – 01.02.2020.

Slika 46. preuzeto sa: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/ko-je-promijenio-pecat-velikog-kneza-bosanskog>, na dan: 05.02.2020.

Slika 47. preuzeto sa: <https://www.dnevnik.ba/dogadaji/olovo-pocao-rad-na-zastiti-srednjovjekovnog-obeliska-koji-je-podigao-tvrtko-i-kotromanac>, na dan: 05.02.2020.

13. SAŽETAK

Kasno srednjovjekovlje zapadnoevropskih i srednjoevropskih država obilježeno je umjetničkim stvaranjem koje je označeno kao period gotičke umjetnosti. Riječ je o stilskom periodu čijim se nosiocem smatraju brojne raskošne katedrale današnje Evrope koje su bile ukrašavane bogatom skulpturalnom i slikanom dekoracijom. Elementi koji se uspostavljaju kao striktno gotički jesu prelomljeni luk, rebrasti svodovi, visoki izduženi stubovi, te upotreba kontrafora koji učvršćuju objekat. Refleksije ovih uticaja osjetile su se i na području današnje Bosne i Hercegovine, naročito tokom XIV i XV vijeka. Društveno – političke prilike srednjovjekovne Bosne odražavale su se i na cjelokupno umjetničko stvaralaštvo u državi koje je predstavljalo mješavinu različitih uticaja koji dolaze i sa istoka, a i sa zapada. Tokom XIV i XV vijeka, srednjovjekovna Bosna se kao kraljevina sve više približava zapadnoevropskom kulturnom krugu, te nastoji njegovati iste tekovine. Preostala spomenička građa na tlu današnje Bosne i Hercegovine najbolji je pokazatelj kako su se ovi procesi odvijali, te na koji način je gotika kao zapadnoevropski stil ostavila traga na ovom prostoru. Odgovor na ovo pitanje ne bi bio moguć bez opsežnijih arheoloških istraživanja značajnih srednjovjekovnih centara i lokaliteta, vođenih još od kraja XIX vijeka, koja su otkrila ostatke nekadašnjih građevina. U prvom redu radi se o arhitektonskim spomenicima koji su i profanog i sakralnog karaktera. Prilikom analiza pronađenog, u obzir se uzimaju izgled samog objekta, kao i tragovi njegove skulpturalne i slikane dekoracije. Profane građevine na kojima je detektovana gotička umjetnost jesu srednjovjekovne utvrde poput Dobora, Maglaja, Travnika, Bužima i Ostrošca od kojih su neke bila i sjedišta izvjesnih feudalaca. Najznačajniji primjeri gotičke umjetnosti profanog karaktera vezuju se za kraljevske gradove poput Visokog, Jajca, Kraljeve Sutjeske i Bobovca. Budući da se gotička umjetnost u svojoj suštini najviše vezuje za sakralnu umjetnost, njene refleksije su se mogle očekivati i na crkvenim srednjovjekovnim zdanjima. Nosioi gotičkog stila u ovom kontekstu bili su franjevci čiji je djelovanje tokom XIV vijeka učvrstilo katoličku vjeru na ovim prostorima i omogućilo podizanje samostana i crkava. Među gotičke crkve franjevačkog karaktera ubrajaju se one u Srebrenici, Olovu, Varošiću, Veseloj kod Bugojna, dok se krunidbena crkva sv. Nikole u Arnautovićima, kapela na Bobovcu i crkva sv. Marije u Jajcu po svom materijalu naročito ističu. Dakle, gotički elementi bili su prisutni na najznačajnijim spomenicima bosanske srednjovjekovne samostalnosti, na spomenicima gdje su kraljevi živjeli, gdje su se krunisali i pokopavali. Treba istaći da su gotički uticaji prvenstveno dolazili sa jadranskog primorja,

naročito u vidu djelovanja dubrovačkih graditelja, ali i sa kontinentalnog područja Ugarske (Mađarske) koji su dominirali centralnom Bosnom. U kontekstu srednjovjekovne spomeničke kulture treba spomenuti i srednjovjekovne nadgrobne spomenike – stećke čiji je određen broj lijepo ornamentisan. Među tim motivima moguće je prepoznati i poneki motiv koji se definiše kao gotičke. Uglavnom je tu riječ je arhitektonskim elementima poput prelomljenih arkada, potom heraldičkih motiva, te elementima iz viteške i dvorske kulture koji čine ikonografiju kasnosrednjovjekovne umjetnosti.

14. SUMMARY

The Late Middle Ages of Western European and Central European countries were marked by artistic creation which is now known as the Gothic period. It is a stylistic period whose bearers are considered to be numerous monumental cathedrals and churches of today's Europe, which were embellished by rich sculptural and painted decorations. Elements that are nowadays considered as typically gothic are pointed arches, ribbed vaults, elongated pillars and the use of buttresses to support the building. Reflections of these influences were also felt on the territory of today's Bosnia and Herzegovina, especially during the 14th and 15th centuries, when Bosnia had the status of a kingdom. Its socio – political circumstances were reflected in the entire artistic creation in the country, which was a mixture of different influences coming from the East and the West. During the 14th and 15th centuries, medieval Bosnia became closer to the Western European cultural circle, trying to nurture the same cultural values. The remaining monuments on the territory of today's Bosnia and Herzegovina are the best indicator of the way in which Gothic as a Western European style left its mark in this area. The answer to this question wouldn't be possible without systematic archeological excavations of important medieval centers and sites, which were conducted since the end of the 19th century. Many of these researches discovered a lot of significant material which was analysed. In this context, subject of analysis are monuments both of the profane and sacral character. When searching for Gothic elements, the appearance of the building itself is taken into account, as well as traces of its sculptural and painted decorations. The profane buildings on which the Gothic art of medieval Bosnia was detected are fortifications such as Dobor, Maglaj, Travnik, Bužim i Ostrožac. These buildings were often also the seats of certain nobles. The most significant examples of Gothic art of a profane character are associated with royal towns such as Visoko, Jajce, Kraljeva Sutjeska and Bobovac. Since Gothic art is essentially most closely associated with sacral art, its reflections could also be found on medieval Bosnian churches. The bearers of the Gothic style in this context were the Franciscans, whose work during the 14th century strenghtened the Catholic faith in this area and enabled the construction of monasteries and churches. Among the Gothic churches of the Franciscan character are those in Srebrenica, Olovo, Varošišće, Vesela near Bugojno. The most significant gothic material was found in the coronation churches of Saint Nicholas in Arnautovići near Visoko and Saint Mary in Jajce, as well as burial chapel in Bobovac. Thus, Gothic elements were present on the most significant monuments of Bosnian medieval

independence, those where kings lived and those where they were crowned and buried. It should be noted that the Gothic influences came primarily from the Adriatic coast, especially with works of Dubrovnik builders, but also from the continental area of Hungary, which dominated central Bosnia. In the context of medieval Bosnian monuments, significant place is held by medieval Bosnian tombstones called *stećci*. A significant number of these are beautifully decorated and among those decorative elements it is possible to recognize some that are defined as Gothic. These are mainly architectural elements such as pointed arches, but there are also heraldic motifs and elements from knightly and court culture that make up the iconography of late medieval art.

15. BIOGRAFIJA

Merima Hajdarbegović rođena je 21.03.1996. godine u Tuzli. Osnovnu školu, a potom i Gimnaziju završava u Živinicama. Nakon završetka srednje škole, 2014. godine upisuje I ciklus studija historije umjetnosti i arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Prvi ciklus studija okončava 2017. godine, te stiče stručno zvanje bakalaureat/bachelor historije umjetnosti i arheologije. Iste godine upisuje II ciklus studija historije umjetnosti i arheologije. Tokom studija učestvuje u brojim vannastavnim aktivnostima, te prisustvuje na nekoliko arheoloških terena pod mentorstvom svojih profesora sa katedre za arheologiju. Riječ je o revizionim i sistematskim istraživanjima u koje se ubrajaju sljedeći lokaliteti:

- popis stećaka u Hadžićima (2015)
- Butmir kod Sarajeva (2015)
- lokalitet Kalin hadži – Alijine džamije, općina Centar, Sarajevo (2017)
- prahistorijska gradina Kopilo kod Zenice (2018)
- nekropola stećaka "Stare kuće"- Nikolići, Donje Breške u Tuzli (2019)
- istraživanje nekropole stećaka "Metaljica" u Vilovcu kod Tarčina, općina Hadžići (2019)
- istraživanje Starog Grada Dubrovnika kod Ilijaša (2017, 2018, 2020)

Zabilježila je učešće i u drugim aktivnostima poput obilježavanja Internacionalnog dana arheologije u Sarajevu, koje se odvijalo u organizaciji arheološkog udruženja "Panteon" i Fondacije Kulturno naslijeđe bez granica (Cultural Heritage without Borders-CHwB), dana 17. 10. 2015. godine. Također, učestvovala je i u projektu "Pragovi (ne)tolerancije" koji je realizovan u partnerstvu Koalicije za borbu protiv mržnje "Zanemari razlike", misije OSCE-a u BiH, dana 17.11.2018. godine.